

Izvorni znanstveni rad
UDK 94(497.5)“1943“
Primljeno: 12.2.2014.

VELIKA ŽUPA DUBRAVA U 1943. GODINI DO KAPITULACIJE ITALIJE

FRANKO MIROŠEVIĆ

SAŽETAK: Ovaj prilog nastavak je članka »Velika župa Dubrava između Talijana, četnika i partizana u 1942. godini.« Opisuje prilike u navedenoj župi u 1943. godini, u kojoj se nastavljaju zbivanja iz 1942. Početkom 1943. partizani obnavljaju svoje borbene aktivnosti, četnici nastavljaju teror nad Hrvatima i Muslimanima uz talijansku benevolentnost. Sredinom 1943. u prostor Velike župe Dubrava dolazi novi vojno-politički subjekt, njemačka vojska, koja razoružava četnike i potiskuje dotadašnji utjecaj talijanskog faktora na tom prostoru. U posebnim odjeljcima ovog priloga opisuju se prilike u Dubrovniku i na Pelješcu u 1943. godini.

Ključne riječi: Velika župa Dubrava, Dubrovnik, istočna Hercegovina, Pelješac, partizani, četnici, teror

Keywords: Velika župa Dubrava, Dubrovnik, eastern Herzegovina, Pelješac, partisans, Chetniks, terror

Uvod

U 52. broju *Anala* objavljen je članak pod naslovom »Velika župa Dubrava između Talijana, četnika i partizana u 1942. godini.« Iz članka je vidljivo da je Nezavisna Država Hrvatska (u daljnjem tekstu NDH) u toj Velikoj župi imala samo nominalnu vlast, koja se svodila na brigu za osiguranje prehrane stanovništva aprovizacijom. U svim ostalim elementima vlasti odlučivala je talijanska vojna komanda, pa je faktički u Velikoj župi Dubrava vladao talijanski okupacijski sustav. Pored navedenog, vlast organa NDH u Velikoj župi Dubrava ograničavala

Franko Mirošević, povjesničar u mirovini. Adresa: Papova 10, 10 000 Zagreb. E-mail: frankomirosevic@net.hr

su dva snažna faktora. Bili su to četnici (što je omogućavala njihova kolaboracija s talijanskom vojnom komandom, stacioniranom na području Velike župe Dubrava), i partizanski pokret, koji jača na području Velike župe Dubrava u prvoj polovici 1942. U njega se uključuje dio srpskog naroda u istočnoj Hercegovini, dok se Hrvati i Muslimani drže po strani, čineći glavni oslonac vojne snage NDH na tom prostoru. U tome su se posebno isticali Muslimani, u sastavu vojne milicije pod ustaškim vodstvom.

Sredinom 1942. partizanski je pokret na području istočne Hercegovine, koja je ulazila u sastav Velike župe Dubrava, svladan. Međutim, svladavanjem partizana nije uspostavljena sigurnost stanovništva. Kolaboracijom s Talijanima, četnici postupno jačaju svoj utjecaj. Talijani im prepuštaju lokalnu vlast u istočnoj Hercegovini, što četnici koriste za provođenje terora nad Hrvatima i Muslimanima. Osim pljačke imovine Hrvata i Muslimana (uglavnom krupne i sitne stoke), četnici vrše pojedinačna i masovna ubojstva Hrvata i Muslimana, pale njihova sela, tjeraju ih iz domova. Tim zločinačkim postupcima provode etničko čišćenje prostora istočne Hercegovine s ciljem stvaranja čistog prostora na kojem će živjeti samo Srbi.

Talijani 1942. vojno organiziraju četnike u tzv. Dobrovoljačku antikomunističku miliciju, koju stavljaju pod svoju komandu, naoružavaju, hrane, odijevaju i plaćaju, koristeći je u borbi s partizanima, i to ne samo na prostoru Velike župe Dubrava, već i u Dalmaciji i Bosni. Velika župa Dubrava na Pelješcu uspostavlja kotarsku Ispostavu sa sjedištem u Janjini, s ciljem da bolje i uspješnije kontrolira taj prostor i pomaže stanovništvu u prehrani. Zbog nemogućih prometnih veza Dubrovnika s Pelješcem, partizani su po Pelješcu uvelike slobodno djelovali. Mali broj oružnika nije im se mogao suprotstaviti. Zato su talijanske vojne snage s Korčule i Metkovića pokušavale tzv. "čišćenjem terena" slomiti njihov pokret, ali bezuspješno. Zbog toga je stanovništvo Pelješca uvelike stradavalo, ponajviše one obitelji čiji su članovi pripadali partizanskom pokretu.

Osvrt na oružane snage raspoređene na području Velike župe Dubrava

Na prostoru Velike župe Dubrava u prvoj polovici 1943. godine djeluju talijanske, njemačke, četničke, partizanske i oružane snage NDH (uglavnom domobranci, oružnici i ustaška milicija). Talijanske snage bile su najbrojnije, a nalazile su se u sastavu 6. armijskog korpusa kojim je zapovijedao general Lorenzo Dalmazzo.¹

¹ U sastavu navedenog korpusa 1943. bile su tri divizije: *Marche* (sjedište u Dubrovniku), *Messina* (sjedište u Metkoviću) i *Murge* (sjedište u Mostaru). 6. korpus pripadao je 2. armiji, zvanoj i *Supersloda*.

Glavna partizanska oružana snaga na prostoru Velike župe Dubrava koja je djelovala na području njezinih kotarskih oblasti Trebinje, Gacko, Bileća i Stolac bila je 10. hercegovačka brigada, koja nakon borbi na Neretvi u ožujku 1943. prelazi na područje navedenih kotarskih oblasti.²

Treću oružanu skupinu u Velikoj župi Dubrava čine četničke oružane snage. Početkom 1943. u istočnoj Hercegovini one djeluju u sastavu Dobrovoljačke protukomunističke milicije (u daljnjem tekstu DPKM ili *Milizia Volontaria Anticomunista* - MVAC). Zapovjednik navedenih četničkih snaga bio je potpukovnik Petar Bačević. Četničke snage čine tri korpusa: Nevesinjski, Trebinjski i Dubrovački, s ukupno oko 8.000 vojnika.³ U sastavu Dubrovačkog korpusa djelovale su Dubrovačka i Bokokotorska brigada, a u Trebinjskome korpusu Trebinjska, Bilećka i Ljubinska brigada.⁴

Četvrtu oružanu silu na području Velike župe Dubrava predstavljaju oružane snage NDH, i to domobranske snage i snage muslimanske milicije u sastavu 6. domobranske divizije. I one su, kao i četničke snage, bile pod neposrednim zapovjedništvom 6. talijanskog korpusa i nisu mogle voditi samostalne oružane akcije.

Osim domobranskih snaga u sastavu oružanih snaga NDH raspoređenih na području Velike župe Dubrava, bilo je i snaga oružnika, raspoređenih na području kotarskih oblasti i stacioniranih u pojedinim većim i manjim mjestima. One su bile pod komandom 6. oružničke pukovnije sa sjedištem u Mostaru. U toj su pukovnji na području Velike župe Dubrava djelovala dva krilna zapovjedištva: Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća, čije je sjedište bilo u Trebinju, i Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik, sa sjedištem u Dubrovniku. Prema uredbama o oružništvu, ono je bilo označeno kao "vojnički ustrojena straža koja je kao dio oružane sile imala vojnički značaj i potpadala je pod vojničku sudbenost."⁵

² 10. hercegovačka brigada osnovana je 10.8.1942. Ova je brigada bila pod direktnim zapovjedništvom Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske (NOV) i Partizanskih odreda Jugoslavije (POJ). Borbeno je djelovala do dolaska u istočnu Hercegovinu na području Posušja, Jablanice, Prozora i Bugojna. Sudjelovala je u bitki za ranjenike na Neretvi, a nešto kasnije i na Sutjesci.

³ Zdravko Dizdar, »Politička i vojna kretanja na području istočne Hercegovine tijekom 1943.« *Stolačko kulturno proljeće: godišnjak za povijest i kulturu*. Stolac: Matica hrvatska - ogranak Stolac, 2012: 305. O Dobrovoljačkoj protukomunističkoj miliciji vidi više: Franko Mirošević, »Velika župa Dubrava između Talijana, četnika i partizana 1942. godine.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 52/2 (2014): 588-593.

⁴ O četničkim snagama F. Mirošević, »Velika župa Dubrava između Talijana, četnika i partizana«: 587-588, 594-601.

⁵ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske: kratak pregled*. Zagreb: Naklada Pavičić, 1994: 92.

Oružništvo je održavalo red i mir te štitilo osobnu i imovinsku sigurnost građana. Međutim, oružnika je bilo malo, pa zbog četničkih i partizanskih oružanih akcija ono nije moglo vršiti svoju funkciju. Zato su mnoge oružničke postaje u manjim mjestima prestale djelovati već u 1941. godini.

Ustaških oružanih snaga na području Velike župe Dubrava nije bilo, osim nešto malo u Dubrovniku. Međutim, bilo je oružanih jedinica muslimanske milicije, koja se u partizanskim dokumentima naziva ustaškom, a bile su poznate po iznimnoj borbenosti. Sjedišta tih jedinica bila su u Fazlagić Kuli (Kula Fazlagića) i Fatnici kod Bileće.

Navedenim snagama pridružit će se u svibnju 1943. i njemačke oružane snage koje čini 7. divizija *Prinz Eugen*. Ona dolazi na područje Velike župe Dubrava u vrijeme priprema i u tijeku operacije *Schwarz* (5. neprijateljska ofenziva - bitka na Sutjesci). Sa 7. SS divizijom dolazi i 369. hrvatska pješadijska divizija (zvana "Vražja divizija"). Činili su ju hrvatski dobrovoljci-legionari.

Dubrovnik je s bližom i daljom okolicom, a i lukom Gruž bio važno strateško područje koje su Talijani čvrsto držali. Preko luke Gruž i uskotračnom željeznicom prebacivali su se vojska i oružje prema Hercegovini, Bosni, Crnoj Gori i Boki kotorskoj. U Dubrovniku i čitavoj Velikoj župi Dubrava stalno je bilo razmješteno mnogo vojnika i obavještajaca na više punktova koji su talijansku komandu informirali o stanju na tom području.

Obnova partizanskih oružanih akcija

Partizanski pokret na području Velike župe Dubrava ugušen je sredinom 1942. Taj se pokret ponovno obnavlja početkom 1943. godine, a naglo jača dolaskom 10. hercegovačke brigade, nakon borbi na Neretvi u operaciji *Weiss II* (4. neprijateljska ofenziva - bitka za ranjenike). Ustaško-domobranski dokumenti obnovu partizanske aktivnosti spominju već u siječnju 1943.⁶ Ocjenjujući snagu partizana - komunista konstatira se da se taj pokret naglo širi, te da je stanje na području Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik

⁶ Izvještaj 6. oružničke pukovnije o stanju u Hercegovini od 30.1.1943. Vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom 4. Borbe u Bosni i Hercegovini 1943 (januar)*, knjiga 9 (dalje: *Zbornik dokumenata*), ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1954: dokument br. 201. O partizanskoj se djelatnosti konstatira da se oružane akcije partizana nastavljaju "nesmanjenom žestinom", da ih Talijani ne mogu zaustaviti, a da oni, kad ne mogu slomiti otpor partizana, "svode otpor na ubijanje naših ljudi". Navedeno je bilo evidentno na području Pelješca na kojem partizanski pokret postupno, ali sigurno raste.

“veoma teško i zabrinjavajuće.” Ujedno se navodi i sljedeće: “Nemamo snaga za neku veću protuakciju i partizanske akcije postaju djelatnije.”⁷ Do dolaska 10. hercegovačke brigade u istočnu Hercegovinu partizani još nemaju snaga za operacije ofenzivnog tipa, ali vrše diverzije na željezničkoj pruzi Mostar-Trebinje-Dubrovnik, upadaju u sela u kojima se opskrbljuju hranom, mobiliziraju stanovništvo u svoje jedinice (dobrovoljno i prisilno), napadaju iz zasjeda četničke i talijanske patrole te oružničke postaje.⁸ U veljači 1943. uočavaju se prvi prolasci partizana s Neretve u istočnoj Hercegovini. Njih napadaju četnici i talijanske oružane snage.⁹ Dana 22. siječnja 1943. između željezničkih postaja Poljica-Diklići vlak je naišao na rastavljene i razmetnute tračnice, pa je iskliznuo. Procjenitelji su utvrdili da počinjena šteta na stroju lokomotive iznosi 15.000 kuna, a troškovi dizanja lokomotive iznosili su 150.000 kuna. U toj partizanskoj diverziji ranjeno je nekoliko talijanskih vojnika i strojovođa vlaka.¹⁰ Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća u izvješću Velikoj župi Dubrava od 8. veljače 1943. javlja da se na području kotarske oblasti Ravno, Trebinje i Bileća zapaža “sve življa djelatnost partizana” koji napadaju željezničku prugu Ravno-Dubrovnik-Uskoplje-Zelenika, uništavaju “brzoglasna postrojenja i napadaju na talijanske odrede.” Uz navedeno, upadaju u sela oduzimajući stanovništvu hranu.¹¹ Sve slične izvještaje o diverzijama partizana na željezničkoj pruzi Mostar-Trebinje-Dubrovnik nije moguće navoditi, jer ih je bilo mnogo.

⁷ *Zbornik dokumenata*, knjiga 9, dokument br. 201 od 30.1.1943. Početkom veljače 1943. Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća izvještava o “življoj komunističkoj djelatnosti”, posebno na rušenju željezničkih tračnica i remećenju prometa.

⁸ Izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileća Velikoj župi Dubrava 24.1.1943. Vidi: fond *Velike župe Dubrava* (u daljnjem tekstu *VŽD*), kutija 14, inventarski broj (dalje: inv. br.) 19898, tajni broj (dalje: taj. br.) 277, Hrvatski državni arhiv u Zagrebu. Partizani su napali vlak u blizini postaje Hum. U drugom dokumentu (inv. br. 19898, taj. br. 103) Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća javlja Velikoj župi Dubrava 4.1.1943. da su partizani viđeni kod sela Dobromani. Isto Krilno zapovjedništvo javlja Velikoj župi Dubrava 8.1.1943. da je na području pod njegovim nadzorom pronađen partizanski letak u kojem piše da su partizani “udarna snaga svete narodne borbe.” Dana 29.1. partizani su upali u selo Ljekovo i opljačkali četničko skladište (fond *VŽD*, kutija 14, inv. br. 20066, taj. br. 384 od 1.2.1943).

⁹ Izvještaj Kotarske oblasti Bileća Velikoj župi Dubrava 16.2.1943 (fond *VŽD*, kut. 15, inv. br. 20163, taj. br. 532). U izvještaju se konstatira da su tijekom veljače počinjene velike štete duž željezničke pruge te je skinuto i odneseno 2.000 kg “brzoglasne žice”, a duž ceste Duži - Dražina - Doli “skinuto i odnešeno 900 kg bronzane žice i 300 kg željezne.” Međutim, treba ustvrditi da navedeno nisu počinili partizani, već talijanski vojnici koji su prodavali žicu.

¹⁰ Izvještaj kotarske oblasti Bileća Velikoj župi Dubrava 9.2.1943 (fond *VŽD*, kut. 15, inv. br. 20152, taj. br. 521).

¹¹ Izvještaj kotarske oblasti Bileća Velikoj župi Dubrava 8.2.1943 (fond *VŽD*, kut. 15, inv. br. 20119, taj. br. 471).

Dolaskom 10. hercegovačke brigade u istočnu Hercegovinu pojačavaju se borbe četnika, domobrana i talijanskih oružanih snaga s partizanima. U više bitaka partizani izlaze kao pobjednici. Zauzimaju Nevesinje, Gacko i Avtovac. Navedenim uspjesima ovladavaju područjem sjeveroistočne Hercegovine. U isto vrijeme, dva bataljona 10. hercegovačke brigade i Stolački bataljon u borbi s četnicima zauzimaju Dabarsko Polje s Ljubinjem i Stocem, koji su iste noći i napustili.¹² Nakon zauzimanja Ljubinja 4. travnja 1943. partizani su ovladali prostorom Sitnice, Zvjerine i Popovog Polja. Izvještavajući nadležnu komandu, Štab udarne grupe 10. hercegovačke brigade konstatira sljedeće: “Borba je bila vrlo kratka i bande (četnici, opaska autora) su se razbježale na sve strane u paničnom strahu.”¹³

U navedenim okršajima partizani su se uglavnom borili s četnicima. Ocjenjujući rezultate tih borbi u jednom od brojnih dokumenata stoji: “Naše velike borbe od Prozora do sada su potpuno demoralisale četničke redove i osipanje njihovih ‘brigada’ se vrši svakoga dana sve više i više. Strah veliki vlada među njima.”¹⁴

O uspjesima 10. hercegovačke brigade u borbama s četnicima pišu komandant brigade Vlado Šegrt, načelnik štaba Rade Hamović i politički komesar Dušan Grk. U uputstvu se navodi da su 10. brigada i ostale partizanske brigade od 19. do 22. travnja 1943. oslobodile Nevesinje i “razbile četničke bande koje su se bile skoncentrisale iz Crne Gore i Hercegovine, a pod komandom zloglasnog pukovnika Baja Stanišića. Ove četničke bande doživjele su jedan neopisan vojnički neuspjeh, pretrpjele su ogromne gubitke.”¹⁵ U tom uputstvu značajan je odjeljak u kojem komandant i načelnik štaba 10. hercegovačke brigade upozoravaju da, nakon velikih partizanskih pobjeda, partizani ne smiju postupati s narodom kako se postupalo u prvom ustanku 1941. godine, kada su mnogi nevini Hrvati i Muslimani stradali od ustanika. Evo dijela tog uputstva: “S narodom najljepše postupati, ne smiju se ponoviti ni u kom slučaju greške koje

¹² Izvještaj štaba Udarne grupe 10. hercegovačke brigade 13.4.1943. Vrhovnom štabu NOV i POJ o izvedenim akcijama. Vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom 4. Borbe u Bosni i Hercegovini 1943. (april)*, knjiga 12, ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1955: 180-186, dokument br. 76.

¹³ Izvještaj Štaba udarne grupe 10. hercegovačke brigade 13.4.1943. Vrhovnom štabu NOV i POJ o izvedenim akcijama (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knj. 12: 180-186, dokument br. 76).

¹⁴ Izvještaj štaba udarne grupe 10. hercegovačke brigade 13.4.1943. Vrhovnom štabu NOV i POJ o izvedenim akcijama (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knj. 12: 180-186, dokument br. 76).

¹⁵ Uputstvo Štaba 10. hercegovačke brigade 24.3.1943. o formiranju Stolačkog bataljona i o daljim zadacima na terenu. Vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom 4. Borbe u Bosni i Hercegovini (mart)*, knjiga 11, ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1955: 221-223, dokument br. 124.

su počinjene prilikom prvog ustanka u Hercegovini. Svakome koji nije okrvavio svoje ruke o krv narodnooslobodilačke borbe ima mjesto u našim redovima.”¹⁶

Partizanski uspjesi u ožujku i travnju 1943. zaustavljeni su njemačkom operacijom na Sutjesci, poznatom pod nazivom *Schwarz* ili 5. neprijateljska ofenziva, koja je završila sredinom lipnja 1943. Cilj navedene vojne operacije bio je razbiti glavninu partizanskih snaga koje su se nakon proboja na rijeci Neretvi preko istočne Hercegovine prebacile u Crnu Goru. Među tim partizanskim snagama nalazilo se zapovjedništvo pod Titovim vodstvom. Pored navedenog, Nijemci su htjeli zaposjesti jadransko zaleđe, bojeći se da će se savezničke angloameričke snage (u daljem tekstu saveznici) iskrcati na obale Jadrana i zauzeti područje Balkana. Nakon bitke glavnokomandujući njemački general Rudolf Lütters je u izvješću nadležnima ustvrdio da su partizani dobro organizirani i vješto vođeni te da njihov borbeni moral izaziva čuđenje.¹⁷

Glavni uzrok sloma partizanskog pokreta u kotarskim oblastima Velike župe Dubrava (Bileća, Gacko, Stolac, Trebinje i Ravno) bio je odlazak 10. hercegovačke brigade prema Crnoj Gori, jer je dobila naredbu da se priključi glavnini partizanskih snaga u kojima se nalaze Tito i Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske. Teritorij koji su partizani napustili zaposjela je talijanska vojska u drugoj polovici travnja 1943. godine, nakon oštih borbi s jedinicama 10. hercegovačke brigade koja se povukla prema Crnoj Gori.

Talijansko-četnička suradnja i rezultati te suradnje

Na području Velike župe Dubrava četnici su svoje oružane snage imali u kotarskim oblastima Trebinje, Bileća, Ravno (Ljubinje), Stolac i Dubrovnik. U svakom navedenom kotaru imali su po jednu brigadu, koje su bile raspoređene

¹⁶ Uputstvo 10. hercegovačke brigade od 24.3.1943. o formiranju Stolačkog bataljona i o daljim zadacima. *Zbornik dokumenata*, tom 4, knj. 12: 221-223, dokument br. 124.

¹⁷ Operacija *Schwarz* započela je 15. svibnja 1943. Pred njezin početak okupilo se oko 127.000 vojnika i brojna oklopna vozila njemačkih, talijanskih, bugarskih i endehazijskih oružanih snaga, te manji broj četničkih snaga. Navedene brojne vojnike pratile su moćne zračne snage od oko 300 zrakoplova. Tim se snagama suprotstavilo oko 18.000 partizana s Titom na čelu. Partizanske snage nalazile su se na prostoru Sandžaka i sjeverne Crne Gore. Snage Osovine opkolile su partizane na planinskom prostoru Durmitora. Partizani su uspjeli probiti обруč i prebaciti se u istočnu Bosnu. Обруч je probijen na rijeci Sutjesci. U tim borbama poginulo je oko 7.500 partizana. Bitka na Sutjesci nesumnjivo je i po obimu i po broju poginulih vojnika bila dotad najveća operacija koju su sile Osovine poduzele u Jugoslaviji.

u dva korpusa: Trebinjskom i Dubrovačkom. Sjedište Trebinjskog korpusa bilo je u Gorici. Njegov zapovjednik bio je Milorad Vidačić. Sjedište Dubrovačkog korpusa nalazilo se u Slivnici, a zapovjednik je bio Đorđe Radmilović.¹⁸ Od travnja 1942. sporazumom talijanskog generala Lorenza Dalmazza, zapovjednika 6. talijanskog korpusa, i vojvode Dobrosava Jevđevića, delegata Vrhovne četničke komande Draže Mihajlovića, četnički su odredi na prostoru Velike župe Dubrava postali sastavni dio talijanskih oružanih snaga raspoređenih u formaciji Dobrovoljačke antikomunističke milicije. Te su snage u tijeku operacije *Weiss* i poslije nje pretrpjele težak poraz od partizanskih snaga na području istočne Hercegovine.

Nakon četničkih poraza talijanska vojna komanda uvelike se pokolebala u vjeri da će uz pomoć četnika moći svladati partizane. Evo što jedan talijanski obavještajni oficir piše komandi talijanskog 6. korpusa o moralu četničkih snaga: "Moral četničkih trupa na našem sektoru veoma je nizak. Oni smatraju da su ih talijanske trupe napustile pred nadmoćnom neprijateljskom snagom i traže sadejstvo naših snaga, javljajući da nisu u stanju da se suprostave rastućem neprijateljskom pritisku u Bileću."¹⁹ Navedeno priznaje i glavni četnički vođa Dobrosav Jevđević. Jevđević je o moralu četnika u borbi s partizanima izjavio sljedeće: "Usljed kukavičkog držanja nekih (četničkih, opaska autora) trupa na kocki je sudbina naše organizacije i pokreta i pitanje prehrane naših porodica i obnove naših domova. U pitanju je odluka naše vrhovne komande da nas definitivno izbriše iz redova srpske vojske. Prilikom posljednje dve nedelje ispoljile su se sve gadosti naših pojedinaca i pojedinih redova."²⁰

Imajući podršku talijanske vojne komande raspoređene na području Velike župe Dubrava, četnici su naklonost te komande vješto iskoristili, nametnuvši se kao partner postojećoj vlasti Velike župe Dubrava, ignorirajući njezina prava unutar njezinih granica. Takvim stavom bili su izvor nesigurnosti građana, što su inače talijanske vojne vlasti tolerirale, prihvaćajući njihov teror nad Hrvatima i Muslimanima, a i onim Srbima koji su odbijali suradnju s njima i koji su izbjegavali ulazak u njihove oružane postrojbe. Zaštićeni Talijanima, neometano su pljačkali katoličko i muslimansko stanovništvo, otimali im s polja stoku, zaustavljali vlakove, legitimirali, pljačkali i hapsili putnike, a oružnicima oduzimali njihovo oružje.

¹⁸ Z. Dizdar, »Politička i vojna kretanja na području istočne Hercegovine tijekom 1943.«: 305. U navedena dva korpusa moglo je biti oko 5.000 četnika.

¹⁹ Izvještaj talijanskog obavještajnog oficira iz Bileće 3.4.1943. o moralu četnika i njihovom povlačenju ispred jedinica NOV u Hercegovini (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knj. 12: 399).

²⁰ Pismo delegata četničke vrhovne komande o izdaji i kukavičluku četničkih jedinica, upućeno 13.4.1943. komandantima i vojnicima u zoni Nevesinja (*Zbornik dokumenata*, tom 4: 612, dokument br. 299).

Palili su hrvatska i muslimanska sela i ubijali njihovo stanovništvo. Domobranske i oružničke postrojbe nisu im, bez dozvole talijanske komande, smjele pružiti otpor, a ugroženo stanovništvo razoružano je već 1941, pa se nije moglo braniti. Talijanski vojnici su na nagovor četnika razoružavali i pripadnike muslimanske milicije koja je trebala štititi muslimansko stanovništvo. Talijanska komanda dozvoljavala je četnicima posjedovanje oružja, a talijanski vojnici su u stanovima katolika i Muslimana tražili oružje ne bi li ih spriječili u mogućem suprotstavljanju četnicima.²¹

Dana 31. siječnja 1943. četnici su u vlaku nedaleko sela Grmljana zaklali Nikolu Vidovića, činovnika Željezničkog redarstva u Dubrovniku, a ranili Katicu Vranac. U vezi s navedenim, veliki župan Ante Buć uputio je brzojav predsjedniku vlade NDH navodeći da “radi potpune nesigurnosti svijet ne može putovati.”²² Četnici pripadnici Dobrovoljačke antikomunističke milicije opljačkali su oružnike postaje Hum vraćajući se s “čišćenja” terena od partizana. Upadali su u stanove oružnika u selu Ivanici, gdje su i prespavali.²³ Četnici su željezničara Ivana Burića napali i izmrcvarili u vlaku 2. veljače 1943.²⁴ Novi zločin četnici su počinili 6. ožujka 1943. Toga je dana nestao željeznički činovnik Julije Čoti, kojega su četnici ubili. Vezano uz navedeno, Vlaho Knego, također željeznički činovnik u Gružu, primio je pismo sljedećeg sadržaja: “Uzalud se kriješ, ustašo Vlaho. Kroz koji dana stići će te sudbina kao i tvog zeta Čotija.”²⁵ Kotarska oblast Trebinje obavještava Veliku župu Dubrava 24. ožujka 1943. da četnici upadaju u vlakove, pretresaju putnike, traže od njih osobne isprave i uhićuju ih nevine,

²¹ Izvještaj kotarske oblasti Stolac Velikoj župi Dubrava 24.2.1943 (fond *VŽD*, kutija 15, inv. br. 20282, taj. br. 724).

²² Brzojav velikog župana Ante Buća predsjedniku vlade NDH 31.1.1943 (fond *VŽD*, kutija 14, inv. br. 20067, taj. br. 388); izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Velikoj župi Dubrava 5.2.1943. U vlaku Dubrovnik-Mostar Vidović je pratio lakše ranjenike iz Dubrovnika u Mostar. Na usputnim stanicama od postaje Hum prema Mostaru ukrcavali su se četnici. U blizini postaje Grmljani dva su četnika pokušala razoružati Vidovića. On im se pištoljom odupro i odbio ih, ranivši jednog napadača. Drugi je napadač priskočio i nožem zaklao Vidovića.

²³ Izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileća Velikoj župi Dubrava 5.2.1943 (fond *VŽD*, kut.14, inv. br. 20079, taj. br. 410).

²⁴ Izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Bileća Velikoj župi Dubrava 5.2.1943 (fond *VŽD*, kut 14, inv. br. 20081, taj. br. 413).

²⁵ Dopis Velike župe Dubrava Zapovjedništvu 6. armijskog korpusa 24.3.1943 (fond *VŽD*, kut. 16, inv. br. 20386, taj. br. 866). Na pismu upućenome Vlahu Knegu bio je četnički znak, mrtvačka glava. Dana 13.3.1943. željezničar Svetozar Šajin otputovao je vlakom iz Lug-Jesenica prema Gabeli. Od tada se ništa ne zna o njegovoj sudbini. Dan ranije nestao je Halil Šaran, ratar iz Begović Kule. Halila je pozvao Savo Brajović, zapovjednik četničkih postrojbi iz Begović Kule, da u roku od pet dana napusti dom.

a nakon toga ih odvođe u nepoznato i ubijaju.²⁶ Dana 21. ožujka 1943. četnici su silom izvukli iz vlaka kod Poljica dubrovačkog trgovca Maglaliju. Život mu je spasio domobranski časnik. Obraćajući se komandi 6. talijanskog armijskog korpusa 24. ožujka 1943. veliki župan Ante Buć piše: "Putovanje željeznicom potpuno je nesigurno. Četnici vrše razne preglede, zaustavljaju vlakove, izvlače ljude, tako da čovjek nije siguran uobće vlakom putovati."²⁷ Ovakvih i sličnih primjera u fondu Velike župe Dubrava u 1943. ima zaista mnogo. Zato se može zaključiti da su bili svakodnevna pojava i da su uvelike utjecali na nesigurnost života u Velikoj župi Dubrava.

O problemima prometa vlakova i sigurnosti putnika i željezničkog osoblja u Velikoj župi Dubrava piše Ravnateljstvo prometne kontrole u Sarajevu. U dopisu se konstatira da se u postojećim prilikama promet ne može odvijati. Željezničari žive i rade u nemogućim uvjetima, jer stradaju u nezgodama na željezničkoj pruzi Sarajevo-Mostar-Dubrovnik, i to najviše kod Hutova. Uz to, željezničari uvelike oskudijevaju u prehrani, nemaju odjeće ni obuće, tako da im je "uvijek jedna noga u grobu, ali bez obzira na to, oni nadčovječanskim naporima vrše službu sa osvjedočenjem da se žrtve moraju podnositi i oni ih podnose. Ali nečovječno je zahtijevati od tih ljudi da goloruki idu u predjele gdje ih oboružani ljudi kolju, zlostavljaju i odvođe."²⁸ Treba napomenuti da su četnici i ranije maltretirali željezničko osoblje, ali ne u tolikoj mjeri kao što se to maltretiranje provodilo u prvoj polovini 1943. U ovom vremenu vlakovi na pruzi Dubrovnik-Mostar-Sarajevo prevozili su talijansku vojsku i boksit za njemačku vojsku. Zato je promet povećan, a željezničkih službenika bilo je sve manje i manje, naročito otpravnika vlakova, telefonista, vlakopratne i pružne nadzorne službe na pruzi Hutovo-Uskoplje i Hum-Bileća.²⁹

Zločin u selu Žabica zbio se 28. i 29. listopada 1942, a postupak za utvrđivanje činjeničnog stanja u vezi s time pokrenut je dopisom Ministarstva unutrašnjih poslova NDH Velikoj župi Dubrava 23. veljače 1943. godine. Navedenih datuma

²⁶ Izvještaj Kotarske oblasti Trebinje Velikoj župi Dubrava 3.4.1943 (fond VŽD, kut. 16, inv. br. 20399, taj. br. 905).

²⁷ Velika župa Dubrava Zapovjedništvu 6. armijskog korpusa 24.3.1943 (fond VŽD, kut. 16, inv. br. 20386, taj. br. 866).

²⁸ Dopis Ravnateljstva prometne kontrole u Sarajevu Velikoj župi Dubrava 30.3.1943 (fond VŽD, kut. 16, inv. br. 20407, taj. br. 914). Nadležni u Ravnateljstvu prometne kontrole mole velikog župana da poduzme mjere kod talijanskih vojnih vlasti za uspostavu sigurnosti na željeznicama, jer je to u interesu i talijanske oružane sile, kojoj je potreban uredan i siguran željeznički promet.

²⁹ Dopis Ravnateljstva prometne kontrole u Sarajevu Velikoj župi Dubrava 30.3.1943 (fond VŽD, kut. 16, inv. br. 20407, taj. br. 914).

mjeseca listopada 1942. pripadnici Dobrovoljačke antikomunističke milicije ubili su 17 Muslimana iz obitelji Zelentrović. Osam su objesili, a devet mrcvarenjem poubijali. Potom su neke bacili u jame. Obitelji Zelentrović su susjedi Srbi “jamčili sigurnost života i imovine.” Zato nisu izbjegli iz sela.³⁰ Pored navedenog, u Fondu Velike župe Dubrava nalazi se i dokument kojim Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH obavještava Veliku župu Dubrava da se zločin u Žabici dogodio na drugi način, tako da nije počinjen 28. i 29. listopada 1942. te da ga nisu počinili četnici, već partizani koji su u šumi Žabici izmrcvarili 12 članova obitelji Salka Hamsića i Meha Zelentrovića. Njima su također zapalili kuće. Partizani su navodno počinili taj zločin radi osvete navedenima što su ih iznevjerili.³¹ Dakle, zločin u Žabici treba temeljitije istražiti.

Veliki zločin počinili su četnici, pripadnici Dobrovoljačke antikomunističke milicije, 3. veljače 1943. u selima Češljari i Orahov Do u kotarskoj oblasti Ravno, gdje su ubili sedmero ljudi. Intervencijom talijanske vojske spriječen je dalji pokolj. Zločinački postupci četnika u navedenim selima počeli su 1. veljače 1943, kada se okupilo oko 200 pripadnika Dobrovoljačke protukomunističke milicije iz Crne Gore, te četnika iz Bileća, Trebinja i Gackog, kao i pojedinaca iz pravoslavnih sela kotara Ravno (Češljara, Zavale, Grmljana i okolnih sela). Oni su napali Češljare i Orahov Do, opljačkali kuće stanovnika i ubili sedam ljudi, a veći broj teško ranili. Do 3. veljače 1943. nastavili su činiti zločine.³² O zločinu u navedenim selima Velika župa Dubrava izvještava zapovjedništvo pješačke divizije *Marche* 9. veljače 1943. u dopisu pod naslovom “Razbojnički napadaji na sela Češljare i Orahov Do”. U dopisu se navodi da je zločin počinilo 300 četnika pod vodstvom Bogdana Mrakića pok. Jove iz Muhareve Ljuti.³³ Kotarska oblast Ravno 5. veljače obavještava Veliku župu Dubrava da su kotarski predstojnik Luka Beato i ustaški logornik Dragan Beraj otišli u Češljare

³⁰ Zdravko Dizdar i Mihael Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1999: 409, dokument br. 100 (datiran 10. siječnja 1943, Trebinje). Ministarstvo unutrašnjih poslova u dopisu Velikoj župi Dubrava 23.2.1943. navodi da se zločin zbio u listopadu 1942 (fond *VŽD*, kut. 15, inv. br. 20282, taj. br. 724).

³¹ Fond *VŽD*, kut. 15, inv. br. 20282, taj. br. 724.

³² Dopis Velike župe Dubrava zapovjedništvu pješačke divizije *Marche* 4.2.1943 (fond *VŽD*, kut. 15, inv. br. 20101, taj. br. 440). Također izvješće Oružničke postaje Ravno Zapovjedništvu oružničkog krila Bileća (Z. Dizdar i M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941.-1945.* 454-459, dokument br. 109).

³³ Dopis Velike župe Dubrava Zapovjedništvu pješačke divizije *Marche* 9.2.1943 (fond *VŽD*, kut. 15, inv. br. 20292, taj. br. 366). O zločinu u Češljarima i Orahovom Dolu talijanska vojna komanda vodila je istragu. Utvrđeno je poimenično 13 istaknutih počinitelja zločina, kao i koje su bile njihove žrtve. U tome velike zasluge ima veliki župan Ante Buć koji je uputio više dopisa Komandi 6. korpusa u Dubrovniku i zapovjedniku 6. korpusa, tražeći kazne za počinitelje zločina.

i Orahov Do utvrditi što se tamo dogodilo. U tim su selima našli sve kuće popaljene i opljačkane. U dokumentu piše: “Ni u jednoj kući nema nigdje ništa, polupani prozori, vrata, namještaj polomljen, kuće izgledaju kao grobnice. Nigdje nema ni jednog komadića robe. Šteta oko 50.000.000 kuna. Talijani su tražili da se svi pobjegli vrata kućama. Zamolili su talijanskog zapovjednika da zaštiti ove bijednike da se pljačka ne nastavi. Češljari su stradali kao i Orahov Do.”³⁴

Pismo koje je veliki župan Ante Buć 4. veljače 1943. uputio zapovjedniku 6. armijskog korpusa ocrtava položaj hrvatskog i muslimanskog stanovništva izloženog četničkom terorom. Veliki župan u pismu na talijanskom jeziku generalu Dalmazzu između ostalog piše sljedeće: “Samo od posljednjeg rujna od dijela ovih pojedinaca organiziranih u svrhu čuvanja javnog reda i mira uništena su i opljačkana čitava hrvatska sela. Čitavi hrvatski-katolički živalj Stolačke oblasti protjeran je i ubijan, pljačkan, kuće (i crkve) spaljene ili porušene, tako da u stolačkim selima više nema Hrvata katolika. U oblasti Ravno porušena su hrvatska sela Belenići, Golubinac, Orahov Do i Češljari. Od posljednjeg listopada do 1-2. veljače gotovo 300 pripadnika ADM (Antikomunističke dobrovoljačke milicije) pošlo je u Zavalu gdje se nalaze njihovo sjedište i zapovjednik Tibaldi, te su bez ikakova razloga napali katoličko selo Češljare i Orahov Do, ubili šest ljudi, opljačkali oba sela koja su danas poput pustinje. Dobar dio pljačkaša je prepoznat jer je riječ o prvim susjedima.”³⁵ Osim dokumenta kojim je veliki župan dr. Ante Buć obavijestio nadležnu talijansku komandu o zločinu,³⁶ u fondu Velike župe Dubrava ima i drugih dokumenata o zločinu u Češljarima i Orahovom Dolu.³⁷

³⁴ Izvještaj Kotarske oblasti Ravno Velikoj župi Dubrava od 5.2.1943 (fond VŽD, kut. 14, inv. br. 20048, taj. br. 420).

³⁵ Dopis Velike župe Dubrava zapovjedniku 6. talijanskog armijskog korpusa 4.2.1943 (fond VŽD, kut. 14, inv. br. 20292, taj. br. 366). Veliki župan u dopisu zapovjedniku 6. armijskog korpusa navodi i sljedeće: “Pojedine čine razbojništva izvršili su naoružani nad nemoćnima, pljačke i progoni hrvatskog elementa su svakodnevnici. Niti jedan Hrvat ne može sigurno putovati vlakom iz Ravnog. Jučer su došle dvije deputacije Hrvata i Muslimana iz Stoca i Trebinja. Nепrestano osjećaju četnički nož pod svojim vratom. Ekselencijo, molim Vas da ne dozvolite četnicima da uhićuju i ispituju Hrvate, kojima nije preostalo ništa drugo nego bijeg u šumu. Vaše sjedište u Stocu ne može vršiti službu kada nema na raspolaganju potrebne vojne snage, te je na taj način hrvatski element (sada samo Muslimani) u oblasti plijen naoružanim četnicima koji divljaju i vrše razbojstva.” O ovom zločinu pišu i Z. Dizdar i M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941.-1945.* 454, dokument br. 109. Dokument je datiran 23.2.1943.

³⁶ Dopis Velike župe Dubrava zapovjedništvu 6. armijskog korpusa 24.3.1943 (fond VŽD, kut. 16, inv. br. 20386, taj. br. 866).

³⁷ To su dopis Velike župe Dubrava zapovjedništvu pješakačke divizije *Marche* 9.2.1943 (fond VŽD, kut. 15, inv. br. 20101, taj. br. 440), izvješće zapovjedništva oružničkog voda Bileće Velikoj župi Dubrava 6.2.1943 (kut. 15, inv. br. 20128, taj. br. 486) i izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik Župskoj redarstvenoj oblasti Dubrovnik 6.2.1943 (kut. 15, inv. br. 20130 taj. br. 488).

U njima se tvrdi i da su četnici počinili zločin u Češljarima i Orahovom Dolu uz znanje zapovjednika talijanskog bataljona u Zavali. On je bio “vrlo neraspoložen prema našem pučanstvu.” Navedena tvrdnja se u dokumentima potkrepljuje činjenicom da su Talijani morali vidjeti dolazak četnika u Češljare i Orahov Do, jer su stigli po danu. Dokumenti osim ovog zločina navode i pljačku muslimanskih i katoličkih kuća, te bijeg stanovništva pred zločincima u Slano. Inače treba konstatirati da su Talijani podržali i proveli istragu o zločinu.

Iz dokumenata koji slijede vidljivo je da talijanska komanda nije poduzela radikalne mjere protiv četnika. Oni su nastavili s postupcima kao i dotad. Tako su u selu Veličani i okolnim selima krajem ožujka 1943. nakon borbe s partizanima ubili 37 osoba. Četnici su u sela Veličani, Dračevo i Drijenje došli 29. ožujka 1943. U selu Čvaljina četnici su sve muškarce strpali u crkvu i tu ih tukli. Čim su muškarce zatvorili, nastavili su s pljačkom kuća Hrvata, odnijevši im sve što su imali. Žene i djecu su isprebijali. Zatvorene Hrvate pustili su na slobodu na kraju dana.³⁸ Dana 20. veljače 1943. četnici su opkolili selo Svitavu u kotarskoj oblasti Čapljina. U tom su selu noževima i puškama pobili 20 članova obitelji Šutalo, Krešić i Obradović (muško, žensko, djecu i starce). Iz sela su odnijeli 131 ovcu, 27 goveda, 3 konja u vrijednosti od 1.300.000 kuna.³⁹

Četničko suprotstavljanje župskim vlastima, NDH i poglavniku Anti Paveliću izražavalo se javno na raznim skupovima četnika i njihovih pristaša ili prilikom prolaza četničkih jedinica u stroju kroz mjesta, na vjerskim svečanostima i na ostalim javnim mjestima, što se u dokumentima navodi kao ponižavanje ugleda države i njezina vodstva u svijesti onih građana koji su NDH bili privrženi. Tako su crnogorski četnici prolazeći vlakom kroz postaju Ravno pjevali: “Nije Bosna Ante Pavelića, već je Bosna Baja Stanišića.”⁴⁰ Kotarska oblast Stolac obavještava velikog župana da su poglavniku nanijeli uvrede Suljo Hajdarević, Meho Kohnić i četnik Puhalo, ali protiv njih postupak nije moguće provesti, “jer bi se hapšenjem istih izazvalo ogorčenje četnika koji u svojim rukama drže put prema Čapljini, a služe za osiguranje mjesta u zajednici s Talijanima kojih je vrlo mali broj, svega 80 vojnika. Čekat će se povoljne prilike kad će se

³⁸ Brzjav zapovjednika 6. pješačke domobranske divizije Velikoj župi Dubrava 31.3.1943 (fond VŽD, kut. 16, inv. br. 20444, taj. br. 967). Također izvještaj Kotarske oblasti Ravno Velikoj župi Dubrava 1.4.1943 (fond VŽD, kut 16, inv. br. 20441, taj. br. 962).

³⁹ Izvještaj Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 6.3.1943 (fond VŽD, kut. 15, inv. br. 20281, taj. br. 772).

⁴⁰ Izvještaj Kotarske oblasti Stolac Velikoj župi Dubrava 29.1.1943 (fond VŽD, kut. 14, inv. br. 20054, taj. br. 373).

pokrenuti postupak.⁴¹ U transportu s 22 vagona prebacivalo se oko 500 crnogorskih četnika prema Mostaru 25. veljače 1943. S jugoslavenskom zastavom pjevali su pjesmu da se četnički barjak vije nasred Bosne, koji je barjak Srbije, te da se svi četnici Crne Gore za kralja Petra bore.⁴²

Iz Bileća je veliki župan Ante Buć dobio izvještaj o nasilju četnika u tom mjestu. Dana 5. ožujka 1943. u hotelu "Bristol" nalazio se četnički zapovjednik Djoko Mišetić iz Miruša. Opazivši da su za drugim stolom predsjednik kotarskog suda, kotarski poglavar, kotarski liječnik i upravitelj šumarije, počeo je izazivati i vikati: "Ja sam onaj koji je ubijao hrvatske vojnike i koji se zato ne boji. Ja samo živim i umrijet ću za kralja Petra, Srbiju i srpstvo. Platit će mi Hrvati i Muslimani. Ustašama ovdje nema mjesta" itd.⁴³ Izlaskom iz hotela, do kasno u noć skupina četnika pjevala je izazovne protuhrvatske pjesme: "Poglavniče, nema Ti života, kralja Petra dovozi nam flota. Oj, ustaše, neka, neka, četnička vas ruka čeka. Bilečki se barjak vije, to je barjak Velike Srbije."⁴⁴

Velika župa Dubrava je u izvještaju upućenom Zapovjedništvu talijanske pješačke divizije *Marche* 31. ožujka 1943. navela ispade četnika Dobrovoljačke antikomunističke milicije po danima od 1. siječnja do 31. ožujka 1943. U tom se izvještaju navodi 36 ispada, dakle, svaki drugi dan bio je neki četnički ispad (krađa stoke, pjevanje izazovnih pjesama, napad na muslimansko i katoličko stanovništvo, pljačkanje ljudi na putevima, paljenje kuća i staja, ubojstva, hapšenja, skidanje tabli s ustanova Velike župe Dubrava, fizičko zlostavljanje ljudi, zaustavljanje vlakova, pregledavanje putnika u vlakovima itd.).⁴⁵ U obrazloženju teksta se navodi da se u napadima ističu 34 četnika, a među njima su, kaže se, "odmetnici, oni koji su rušili sela, pruge, ubijali ljude, svi naoružani i vrlo opasni."⁴⁶ Veliki župan talijansku

⁴¹ Izvještaj Kotarske oblasti Stolac Velikoj župi Dubrava 18.2.1943 (fond VŽD, kut. 15, inv. br. 20184, taj. br. 505).

⁴² Izvještaj Kotarske oblasti Ravno Velikoj župi Dubrava 25.2.1943 (fond VŽD, inv. br. 20227, taj. br. 639).

⁴³ Dopis Velike župe Dubrava Zapovjedništvu pješačke divizije *Marche* 31.3.1943 (fond VŽD, kut. 16, inv. br. 20408, taj. br. 319).

⁴⁴ Dopis Velike župe Dubrava Zapovjedništvu pješačke divizije *Marche* 31.3.1943 (fond VŽD, kut. 16, inv. br. 20408, taj. br. 319). U skupini četnika bili su: Sava Kovač, četnički vojvoda iz Ljubomira, Miloš Kureš, bivši jugoslavenski poručnik, Sava Šakota, umirovljeni oružnik, Dušan Kapor, bojadisar iz Bileće, Vojislav Samardžić, bivši bilježnik iz Plane, Roko Kralj. Kasnije su im se pridružili Slobodan Kujačić i tri crnogorska četnika.

⁴⁵ Dopis Velike župe Dubrava Zapovjedništvu pješačke divizije *Marche* 31.3.1943 (fond VŽD, kut. 16, inv. br. 20408, taj. br. 919).

⁴⁶ Dopis Velike župe Dubrava Zapovjedništvu pješačke divizije *Marche* 31.3.1943 (fond VŽD, kut. 16, inv. br. 20408, taj. br. 919).

komandu upozorava da se četnički ispadi, kojima se ugrožava sigurnost građana, kao i njihovi ispadi protiv vlasti NDH najčešće javljaju kada po hercegovačkim kotarevima dolaze u posjete velikosrpske vođe i četnički vojvode, među kojima su Ilija Trifunović-Birčanin, Milan Šantić (bivši urednik lista *Politika*), Dobrosav Jevđević, Slobodan Kujačić i ostali.⁴⁷

Ocjenjujući navedene postupke pripadnika dobrovoljačke antikomunističke milicije, veliki župan Ante Buć u dopisu zapovjedništvu 6. armijskog korpusa zaključuje sljedeće: “Navedeni primjeri jasno dokazuju da nisu svi antikomunistički milicioneri dostojni da im se povjeri oružje, jer neki pod oružjem postaju opasni za javni poredak i za tuđe živote i imovinu, zato vas molim da se takvim oduzme oružje i da ih se smatra neprijateljima, te da se protiv njih poduzmu zakonske sankcije kako je to odredio general Roatta, zapovjednik 2. armije u svojim uputama.”⁴⁸

Sve do dolaska njemačke vojske u Veliku župu Dubrava četnici nisu odustajali od zločina nad katolicima i muslimanima. Iz izvješća Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost Ministarstva unutrašnjih poslova vidljivo je da su četnici oko Mostara, Gackog, Nevesinja, Stoca i Bileća toliko osiljeni da to “prelazi sve granice.”⁴⁹ Drskost četnika je tolika da siluju i žene na očigled muževa i braće. U dokumentu se tvrdi da u kotarskim oblastima Velike župe Dubrava u istočnoj Hercegovini četnici imaju svu vlast, a “ono malo naše vojske što ostoji nemoćno je.”⁵⁰ Izvješće završava konstatacijom da, ako se za kratko vrijeme ovako nastavi, u ovim krajevima neće biti Hrvata.

U ovom odjeljku nema opširnijeg opisa talijanskog terora nad stanovništvom Velike župe Dubrava na području istočne Hercegovine zato jer se na tom području taj teror nije toliko osjetio kao na području Pelješca. Zato će taj teror opširije biti opisan u odjeljku o prilikama na Pelješcu 1943. Talijanski teror nije došao do izražaja u istočnoj Hercegovini, jer su, umjesto Talijana, teror više provodili njihovi saveznici četnici i njihovi paravojni odredi dobrovoljačke antikomunističke milicije. Međutim, u fondu Velike župe Dubrava u Hrvatskom državnom arhivu ima i dokumenata o uhićenjima i ubojstvima koja su počinili talijanski vojnici na području Velike župe Dubrava. Dakle, i talijanski vojnici su provodili represalije

⁴⁷ Dopis Velike župe Dubrava Zapovjedništvu pješачke divizije *Marche* 31.3.1943 (fond *VŽD*, kut. 16, inv. br. 20408, taj. br. 919).

⁴⁸ Izvještaj Velike župe Dubrava 6. armijskom korpusu 31.3.1943 (fond *VŽD*, kut. 16, inv. br. 20408, taj. br. 919).

⁴⁹ Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost Velikoj župi Dubrava 27.5.1943 (fond *VŽD*, kut. 17, inv. br. 20749, taj. br. 1434).

⁵⁰ Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost Velikoj župi Dubrava 27.5.1943 (fond *VŽD*, kut. 17, inv. br. 20749, taj. br. 1424).

nad stanovništvom kao i četnici. Njihov okrutni teror, kao što je prethodno rečeno, najviše je došao do izražaja na poluotoku Pelješcu. Represalije talijanske vojske nad stanovništvom Velike župe Dubrava na prostoru istočne Hercegovine provodile su se uhićenjem suradnika partizanskog pokreta i njihovih simpatizera koji su ih materijalno i moralno pomagali, ali i onih koje su im većinom četnici predlagali da uhite, navodno kao komuniste, iako s komunizmom i partizanima nisu imali nikakve veze, dapače bili su njihovi protivnici. Oni su im smetali jer su bili protivnici četničke genocidne politike kojom su htjeli iz istočne Hercegovine istrijebiti Hrvate i Muslimane, koristeći status koji su imali u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj zahvaljujući talijanskoj politici. Bili su to hrvatski domoljubi, a samo neki od njih bili su i pristaše ustaškog pokreta. Zato je veliki župan Ante Buć od zapovjednika 6. armijskog korpusa tražio da se uhićeni puste na slobodu.⁵¹

Dolazak njemačkih snaga na područje Velike župe Dubrava

Podjelom interesnih sfera na Balkanu između Njemačke i Italije nakon kapitulacije Jugoslavije, njezin zapadni dio i jadranska obala (Slovenija, Hrvatska i Bosna i Hercegovina) pripali su Italiji. Međutim, vojna situacija u Bosni i Hercegovini utjecala je na izmjene navedene podjele interesnih sfera. U travnju 1943. Talijani su morali pristati da u dijelove 2. zone uđu njemačke jedinice. Neuspjesi sila Osovine u vojnoj operaciji *Weiss* (4. neprijateljska ofenziva) doveli su do dolaska njemačkih oružanih snaga na područje Velike župe Dubrava. Ulazak njemačkih oružanih snaga u područja na kojima su dotad bile okupatorske talijanske oružane snage narušio je ranije savezničke odnose, pa je bilo i međusobnih nesporazuma. Vojno slabija Italija morala je pred Njemačkom ustuknuti i prihvatiti njezina vojna i politička rješenja. Njemačke su snage na područje Velike župe Dubrava ušle iz tri pravca. S područja Mostara i Širokog Brijega ušle su u Nevesinje, Stolac su zaposjele jedinice koje su došle iz Ljubuškog, dok se kolona iz Trnova kretala prema Kalinoviku i Nevesinju.⁵²

⁵¹ Komanda 6. armijskog korpusa Kotarskom poglavarstvu Trebinje 27.4.1943 (fond VŽD, kut. 16, inv. br. 20551, taj. br. 1171) i brzojav Velikoj župi Dubrava iz Sarajeva 24.4.1943 (fond VŽD, kut. 16, inv. br. 20596, taj. br. 1137).

⁵² Izvještaj Komande talijanskog 6. korpusa 15.5.1943. o nastupanju njemačkih trupa kroz Hercegovinu i koncentraciji četnika u Gackom. Vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom 4. Borbe u Bosni i Hercegovini 1943 (maj)*, knjiga 13, ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1955: 180-186, dokument br. 76. U to vrijeme u Gackom je bilo koncentrirano 8.000 do 9.000 četnika. U Gackom se nalazio i četnički komandant Petar Baćević koji je izjavio da će se njegove jedinice nastaviti boriti protiv partizana.

Dolaskom njemačkih oružanih snaga na područje Velike župe Dubrava zaustavljen je opisani četnički teror nad Hrvatima i Muslimanima. Njemačke oružane snage prolazile su kroz područje Velike župe Dubrava na području istočne Hercegovine prema Crnoj Gori, gdje je planom *Schwarz* trebalo uništiti glavninu partizanskih snaga. Dolazak njemačke vojske u istočnu Hercegovinu uzburkao je četničke redove. U jednom izvještaju piše da su četnici bili u znaku “živog vrenja, kretanja, panike i užurbanosti, zapravo u znaku panike i straha pred prestojećim dolaskom njemačkih trupa.”⁵³ Kad su njemačke jedinice došle na područje Velike župe Dubrava, u redovima Dobrovoljačke antikomunističke milicije bilo je u istočnoj Hercegovini oko 11.200 naoružanih četnika.⁵⁴ Prije dolaska njemačke vojske u istočnu Hercegovinu stigao je iz Dubrovnika u istočnu Hercegovinu Dobrosav Jevđević, koji je četničkom rukovodstvu dao upute da se ne predaju, već da se povuku u šume. Jevđević je 12. svibnja bio u Trebinju, gdje se kratko zadržao i vratio u Dubrovnik.⁵⁵ Stigavši u Dubrovnik, Jevđević se sastao sa zapovjednikom 6. armijskog korpusa Sandrom Piazzonijem i generalom Giuseppeom Amicom. Po svemu sudeći, on ih je uvjerio da će četnici biti na raspolaganju talijanskoj komandi. Kad su jedinice njemačke SS divizije *Prinz Eugen* ušle u Bileću, Talijani nisu dozvolili Nijemcima noćiti u Bileći, pa su morali noćiti u blizini bilečkog logora. Ujutro je između njih gotovo došlo do oružanog sukoba.⁵⁶

Stigavši u istočnu Hercegovinu sredinom svibnja 1943, njemačka vojska je počela razoružavati četnike. Dolaskom u Stolac 12. svibnja 1943. uhitili su sve četničke vođe.⁵⁷ Iz Stoca Nijemci su krenuli prema Berkovićima i Ljubinju, gdje su također razoružavali četnike. Putem prema Berkovićima rekvirirali su seljacima konje. Talijani su, prije dolaska Nijemaca, u mjestima istočne Hercegovine raspoređivali svoje oružane snage. Napustivši Stolac talijanske snage dolaze na

⁵³ Kotarska oblast Trebinje Velikoj župi Dubrava 31.5.1943 (fond *VŽD*, kut. 17, inv. br. 20746, taj. br. 1418).

⁵⁴ Z. Dizdar, »Politička i vojna kretanja na području istočne Hercegovine tijekom 1943.«: 325.

⁵⁵ Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća 22.5.1943 (fond *VŽD*, kut. 17, inv. br. 20713, taj. br. 1365).

⁵⁶ Izvještaj Posadnog zapovjedništva Bileća od 19.5.1943. o dolasku njemačkih snaga u Bileće i odnosu njemačkih i talijanskih jedinica. U dokumentu stoji da talijanska komanda i dalje snabdijeva hranom četnike koji su se povukli u šume. Vidi: *Zbornik dokumenata*, knj. 13, dokument br. 301.

⁵⁷ Kotarska oblast Stolac Velikoj župi Dubrava 17.5.1943 (fond *VŽD*, kut. 17, inv. br. 20677, taj. br. 1304 i kut. 17, inv. br. 20678, taj. br. 1306). Među uhićenima bio je i D Mitar Šakota, zapovjednik četnika u Stocu. Po dolasku u Stolac njemački vojnici zauzeli su položaje, zatvorili izlaz iz grada i pristupili razoružanju četnika. Mnogi su se četnici pred njima povukli izvan Stoca u brda i šume. Uhićene i razoružane četnike držali su pod strogom stražom. Pred Nijemcima bježi i pravoslavno stanovništvo prema Berkovićima i Dabru.

područje Čapljine, ostavivši prije dolaska Nijemaca manje domobranske i četničke oružane snage.⁵⁸ Četnici su napustili Trebinje 16. svibnja 1943. i otišli u selo Gornje Čičevo, dotjeravši opremu i pismohranu svoje raspuštene komande u mjesto Grab-Zubci.⁵⁹

Njemačka komanda odlučila je razoružati četnike, jer nije vjerovala da će oni uz eventualnu invaziju angloameričkih snaga na Balkanu ostati lojalni silama Osovine. Smatrala je da će oni kao jugoslavenska kraljevska vojska kojoj je na čelu Draža Mihajlović prijeći na stranu Angloamerikanaca.⁶⁰ U vrijeme dolaska Nijemaca na područje Velike župe Dubrava Dobrosav Jevđević je 1. lipnja 1943. talijanskim hidroavionom iz Gruža otputovao u Italiju, najvjerojatnije u vezi s proglasom o raspuštanju četničkih postrojbi.⁶¹

Dolazak njemačkih jedinica u mjesta naseljena katolicima i Muslimanima izazvao je oduševljenje. Pobudio im je “vjeru da će konačno biti potpuno riješeno pitanje pobunjeničke djelatnosti, te da će se zemlja očistiti od partizanske pošasti i uzpostaviti red i poredak.”⁶² Iz ostalog dijela teksta navedenog dokumenta vidljivo je da su stanovnici pravoslavne vjere suprotno doživjeli dolazak njemačke vojske. U dokumentu piše: “seljak pravoslavac u njemačkim jedinicama vidi sve crno i sve najgore, jer se boji odmazde za nedjela počinjena od strane četnika koje proklinje, prezire i čini odgovornim za svoju propast.”⁶³

Na kraju je i talijanska vojna komanda 2. armije prihvatila odluku o razoružanju četnika. Uzgred rečeno, većina četnika bila je na području na kojem je trebalo primijeniti oružanu silu da se oni razoružaju. Odluku o njihovom razoružanju donijela je 1. lipnja 1943. Komanda 6. armijskog korpusa kojoj je na čelu bio general Alesandro Piazzoni. Naredba je objavljena na plakatu na kojem stoji da se s navedenim datumom raspuštaju sve jedinice Dobrovoljačke antikomunističke

⁵⁸ Kotarska oblast Stolac Velikoj župi Dubrava 1.5.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20678, taj. br. 1306).

⁵⁹ Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća Velikoj župi Dubrava 19.5.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20696, taj. br. 1336).

⁶⁰ Njemačka komanda za jugoistok i komanda oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske od početka talijanskog sporazumijevanja s četnicima bili su protiv tog sporazuma. Međutim, glavni zapovjednik talijanskih oružanih snaga, general Roatta, bio je za sporazum, pa su se i formirale spomenute četničke paravojne organizacije.

⁶¹ Župska redarstvena oblast Dubrovnik Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost Zagreb 30.6.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20949, taj. br. 1762).

⁶² Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća Velikoj župi Dubrava 22.5.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20713, taj. br. 1365).

⁶³ Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća Velikoj župi Dubrava 22.5.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20713, taj. br. 1365).

milicije, a neka njezini pripadnici (četnici) “bezuslovno predaju oružje.”⁶⁴ Svi su se četnici s oružjem i streljivom morali prijaviti talijanskoj komandi. Hrvati i Muslimani su se nadali da će dolaskom njemačkih oružanih snaga i raspuštanjem četničke paravojne organizacije doći kraj njihovim patnjama. Nažalost, događaji koji su slijedili nakon kapitulacije Italije njihove nade su izjalovili. Izjalovile su se i nade čelnika NDH, koji su očekivali da će raspuštanjem oružanih četničkih odreda na području Velike župe Dubrava uspostaviti svoju upravno-političku vlast, da će se izbjeglice vratiti u svoje domove te po mjestima rasporediti svoje oružane snage kao jamstvo sigurnosti građana. Problem je bio u jednome: četnici praktički nisu bili razoružani, pa će ih Nijemci u danom momentu, kao i Talijani, koristiti u borbi protiv partizana.

U vrijeme do talijanske kapitulacije i njemačka je vojska počinila više zločina nad stanovništvom Velike župe Dubrava. Oni su provodili egzekucije partizana i osoba koje su im pomagale. Tako su 7. srpnja 1943. ubili tri partizana koji su im se predali.⁶⁵ U šumi Naratak (u kotaru Stolac) 12. srpnja 1942. ubili su 61 osobu i zapalili selo Orašje zato što su “odmetnike krili i pomagali.”⁶⁶ U selu Bjelojevići, kotar Stolac, ubili su 13. srpnja nekoliko članova obitelji Hailrića,⁶⁷ a u Gackom su 29. lipnja 1943. ubili Milenu Vuković i njezinu kćer Slobodanku, i to po nalogu časnika koji je stanovao u njihovoj kući. Strijeljane su jer je časnik saznao da su Milenin muž i njihova dva sina u partizanima.⁶⁸ Tražeći partizane na području sela Opličići (kotarska oblast Stolac), njemački vojnici su 23. srpnja 1943. strijeljali šest osoba. Ubijene su “pobacali niz grebene u dubini od 15-20 metara.”⁶⁹ Na

⁶⁴ Oružničko krilno zapovjedništvo Velikoj župi Dubrava 1.6.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20758, taj. br. 1437) i zapovijed 6. armijskog korpusa 7.6.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20767, taj. br. 1451). Oni četnici koji su predali oružje upućeni su u talijanske vojarne gdje su trebali biti na opskrbi i pod zaštitom talijanskih vojnika. Četničkim obiteljima garantirana je osobna i imovinska sigurnost. U naredbi o raspuštanju Dobrovoljačke antikomunističke milicije stoji da će pravoslavne obitelji biti zaštićene samo ako nemaju nikoga u partizanima.

⁶⁵ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 10.7.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 20939, taj. br. 1733). Ubili su Ljubomira Andričevića iz Potomja na Pelješcu, Božu Gunja iz Šibenika i Jugoslava Bosnića iz Blata na Korčuli. Navedeni partizani predali su se Nijemcima kod sela Tribanj (Stolac).

⁶⁶ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 23.7.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 20985, taj. br. 1862).

⁶⁷ Kotarska oblast Stolac Velikoj župi Dubrava 15.7.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 21032, taj. br. 1799).

⁶⁸ Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća Velikoj župi Dubrava od 11.7.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 21021, taj. br. 1764).

⁶⁹ Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća Velikoj župi Dubrava 28.7.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 21054, taj. br. 1877). Izvjestitelj navodi da nije mogao saznati razlog za strijeljanje.

istom području njemački vojnici ubili su 24. srpnja 1943. sedam žena, također iz nepoznatih razloga, i bacili ih u rijeku Bregavu. Našli su ih hrvatski oružnici.⁷⁰ Na području općine Berkovići uništili su 12. kolovoza 1943. zaseoke Suzna, Potkubaš i Meča, “ubivši 35 osoba od kojih sedam staraca, a ostalo su žene i djeca.”⁷¹ U selu Dabrice (kotar Stolac) njemački vojnici su 21. srpnja 1943. strijeljali 50 osoba pravoslavne vjeroispovjedi različite dobi i spalili oko 35 domova. Navedeno su činili zato jer su ubijeni bili povezani s partizanima.⁷² Osim ubojstava, njemački vojnici su pljačkali stanovnike u više mjesta. Mitru Pljaci iz Lokava (Domanovići-Stolac) u razdoblju od 1. do 7. srpnja 1943. oduzeli su 64.000 kuna i više bačava vina i drugih dobara.⁷³ U selu Drenju (Domanovići) Omeru Halihodžiću su 6. srpnja oduzeli 48.000 kuna, a Halilu Žuji 18.000 kuna i 25 kg meda.⁷⁴ Uz navedeno, njemačka vojna vlast uhićivala je stanovništvo kao taoce. U selu Hotanj (Čapljina) njemački vojnici uhitili su 10 osoba i odveli ih u Pribilovce, te opljačkali stoku.⁷⁵ U selima Opličići, Prenj, Aladinići i Crnica (kotar Stolac) 1. kolovoza uhitili su 20 Muslimana, 20 pravoslavnih i 10 katolika za taoce i sproveli ih u Mostar pod sumnjom da su sjekli telegrafsko-telefonske stupove.⁷⁶ Zbog diverzije na telefonsko-telegrafskim stupovima Nijemci su 1. kolovoza uhitili 13 osoba kao taoce na području sela Domanovići.⁷⁷

⁷⁰ Kotarska oblast Stolac Velikoj župi Dubrava 26.7.1943 (fond *VŽD*, kut. 18, inv. br. 21052, taj. br. 1875). Izvjestitelj pretpostavlja da netko na području općine Aladinići “zlomamjerno prikazuje stanje Nijemcima i traže istrebljenje pučanstva.” U dokumentu oružničke postaje Domanovići Kotarskoj oblasti Stolac od 26.7.1943. nalaze se imena ubijenih i pojedinosti o tom zločinu koji su počinili njemački vojnici. Među ubijenima bilo je i trogodišnje dijete, a trudnoj Zorki Iljačić izvađen je osmomjesečni fetus.

⁷¹ Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća Velikoj župi Dubrava od 17.8.1943 (fond *VŽD*, kut. 18, inv. br. 21150, taj. br. 1993). Prije ubojstva navedenima su opljačkali kuće.

⁷² Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 26.7.1943 (fond *VŽD*, kut. 18, inv. br. 20987, taj. br. 1867).

⁷³ Oružnička postaja Domanovići Kotarskoj oblasti Stolac 11.7.1943 (fond *VŽD*, kut. 18, inv. br. 20950, taj. br. 1776). Oduzeli su mu šest bačava po 300 l vina i dvije po 200 l.

⁷⁴ Oružnička postaja Domanovići Kotarskoj oblasti Stolac 6.7.1943 (fond *VŽD*, kut. 18, inv. br. 21023, taj. br. 1769).

⁷⁵ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 10.8.1943 (fond *VŽD*, kut. 18, inv. br. 21043, taj. br. 2040). Seljacima iz Hotnja oduzeli su 20 ovaca, 15 jagnjadi, dvije koze i dva kozlića.

⁷⁶ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava od 4.8.1943 (fond *VŽD*, kut. 18, inv. br. 21079, taj. br. 1909).

⁷⁷ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava od 5.8.1943 (fond *VŽD*, kut. 18, inv. br. 21106, taj. br. 194). Uhićeno je 13 odraslih osoba, sedam Muslimana, tri pravoslavca i tri katolika.

Dubrovnik u 1943. godini

Dubrovnik je bio sjedište Velike župe Dubrava od njezinog formiranja 1941. i ostao je to do njezinoga ukidanja ulaskom partizanskih jedinica u grad 1944. godine. Prvi imenovani veliki župan, Ante Buć, bio je čelnik Velike župe Dubrava i na njezinom čelu ostao do prve polovice 1944, kada je na svoj zahtjev prestao biti velikim županom.⁷⁸ Unutar Velike župe Dubrava djelovala je Župska redarstvena oblast kao izvršni policijski organ, s policajcima i agentima. Bila je to služba za osiguranje javnog reda i mira, usko povezana s ustaškom nadzornom službom (UNS). Ustaška nadzorna služba kao dio ustaškog pokreta imala je zadatak bdjeti nad cjelokupnim radom ustaških i državnih dužnosnika. Nadzirala je cjelokupni rad ustaških organizacija i državnih ustanova, kao i suzbijanje djelatnosti koje podrivaju i djeluju protiv NDH.⁷⁹ Dubrovnik je bio i središte Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik, na čijem je čelu bio Zvonimir Šporčić. To je oružništvo bilo nadležno za kotarske oblasti Dubrovnik, Čapljina, Ravno (Ljubinj) i Kotarsku ispostavu Janjina na Pelješcu. Navedene kotarske oblasti i oružnička krilna zapovjedništva Velikoj župi Dubrava slali su izvješća o prilikama u kotarskim oblastima. Zahvaljujući tim izvješćima danas mnogo znamo o tim prilikama. Izvješća navedenih državnih i vojnih organa korištena su i u ovom članku.⁸⁰ Osnovni zadatak navedenih krilnih zapovjedništava bio je brinuti se za održavanje reda i mira, kao i za zaštitu osobne i imovinske sigurnosti građana. Na prostoru Velike župe Dubrava oružnička krilna zapovjedništva i njihove oružničke postaje razmještene u mjestima kotarskih oblasti bile su u sastavu 6. oružničke pukovnije, čije je sjedište bilo u Mostaru. Krilna su zapovjedništva svoje vodove na području kotarskih oblasti raspoređivala po oružničkim postajama.

Dubrovnik u 1943. godini nije bio samo sjedište upravnih, već i vojnih snaga Nezavisne Države Hrvatske i talijanske vojne komande na prostoru Velike župe Dubrava. Sve vojne domobranske jedinice na području Velike župe Dubrava bile su pod zapovjedništvom 6. domobranske divizije sa sjedištem u Dubrovniku, dok je sjedište 14. pješake pukovnije u sastavu navedene divizije bilo u

⁷⁸ O formiranju Velike župe Dubrava i njezinim organima vlasti vidi Franko Mirošević, »Godina razdora i ponora u istočnoj Hercegovini - Velika župa Dubrava od Rimskih ugovora do kraja 1941. godine.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 51/2 (2013): 631-634 i Franko Mirošević, »Dubrovnik i dubrovački kotar od Banovine Hrvatske do talijanske reokupacije (od rujna 1939. do rujna 1941).« *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 53 (2011): 243-279.

⁷⁹ H. Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*: 76.

⁸⁰ U Velikoj župi Dubrava bila su dva oružnička krilna zapovjedništva, Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik i Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća, sa sjedištem u Trebinju. Ono je sredinom 1943. ukinuto, pa je Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik djelovalo u čitavoj Velikoj župi Dubrava.

Trebinju.⁸¹ Domobranske vojne jedinice raspoređene na području Velike župe Dubrava po vojnoj teritorijalnoj organizaciji pripadale su 3. domobranskom zbornom području (korpus), čije se zapovjedništvo nalazilo u Travniku.⁸²

Sve domobranske jedinice na području Velike župe Dubrava bile su pod vrhovnim zapovjedništvom talijanske 2. armije, zvane još i *Supersloda*, čije su jedinice bile raspoređene na području Slovenije i Hrvatske. U Dubrovniku je bilo sjedište i 6. armijskog korpusa (talijanskog), kojim je zapovijedao general Lorenzo Dalmazza. Sjedište jedne od divizija navedenog korpusa, divizije *Marche* čiji je zapovjednik bio Giuseppe Amico, bilo je u Dubrovniku. Ta je divizija imala jedinice na području kotarskih oblasti Trebinje, Bileća, Ravno (Ljubinje) i Gacko.⁸³ Pored navedenog, u Dubrovniku je bilo sjedište Vojne komande mjesta, a u Gružu Komanda talijanske mornarice Gruž i talijanska lučka kapetanija. Gruž je bio sjedište rukovodstva vojnog i civilnog prometa koji se odvijao preko te luke. U Dubrovniku je imala sjedište i Komanda 14. bataljona financijske straže.⁸⁴

Godine 1943. u južnoj Dalmaciji nalazilo se oko 16.000 talijanskih vojnika, od čega u Dubrovniku 6.000 vojnika i fašista i 200 ustaša. Sredinom kolovoza 1943. primjećuju se pokreti talijanskih oružanih snaga i njihovo koncentriranje prema moru. U većim lukama povećava se i broj linija namijenjenih izvlačenju i evakuaciji vojske, što je vidljivo iz izvješća koja Velikoj župi Dubrava dostavljaju Kotarska oblast Dubrovnik i Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik.⁸⁵

U Dubrovniku su djelovala i dva konzulata, talijanski i njemački. Talijanski je bio u rangu generalnog konzulata, na čelu s s Amadeom Mammalellom.⁸⁶

⁸¹ Z. Dizdar, »Politička i vojna kretanja na području istočne Hercegovine tijekom 1943.«: 304. Odredi 14. pješake pukovnije osiguravali su željezničku prugu od Hutova do Huma zajedno s odredima Dobrovoljačke milicije.

⁸² H. Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*: 87.

⁸³ Z. Dizdar, »Politička i vojna kretanja na području istočne Hercegovine tijekom 1943.«: 305.

⁸⁴ Dušan Plenča, »Odnos građanskih političkih struktura Dubrovnik prema borbi za nacionalno oslobođenje i socijalni preobražaj (1941.-1945)«, u: *Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, ur. Miroslav Ćurin. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1985: 1049.

⁸⁵ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 3.9.1943 (fond VŽD, kut. 19, inv. br. 21254, taj. br. 2122). Od 19.8. do 3.9.1943. u luku Gruž je uplovilo i iz nje isplovilo 25 brodova koji su prevozili putnike iz Albanije, talijanske vojnike i ratni materijal.

⁸⁶ Frano Glavina tvrdi da je Mammalella provodio politiku okupatorske 2. armije pod geslom "i preko ugovorenih granica", dakle dalje od Rimskih ugovora, što je značilo anektirati čitavu Dalmaciju, time i Dubrovnik (Frano Glavina, »Dubrovačke ratne slike i prilike 1941.-1944. u svjetlu povijesnih izvora.«, u: *Crveni teror u Dubrovniku: listopad 1944*, ur. Vlaho Benković. Dubrovnik: Matica hrvatska Dubrovnik, 1998: 35). Mammalella i Lusano formirali su paravojnu četničku organizaciju *Milizia volontaria anticomunista* u kojoj su djelovali najokorjeliji četnički zlikovci, izvršitelji po zlu poznatog terora nad Hrvatima i Muslimanima, koji su proveli etničko čišćenje istočne Hercegovine, očistivši je za vrijeme rata od Hrvata i Muslimana.

Mammalella je zajedno s generalom Alessandrom Lusanom predvodio irendentističke snage u Dubrovniku, koje su ga svojatale kao svoj grad, isto kao i cijelu Dalmaciju. Toj svrsi služio je list *Santinella* koji je izlazio u Dubrovniku.⁸⁷ Talijani su pritom imali snažnu podršku talijanskih državljana, a i Hrvata koji su se izjašnjavali kao Talijani i dobivali potvrde od talijanskih vojnih vlasti da su talijanski državljani, koristeći ih za izbjegavanje službe u hrvatskim oružanim snagama. U dokumentima nema podataka o njihovom broju, ali se zna da su dubrovački Srbi katolici bili među njima.⁸⁸ Obavještavajući o tome Veliku župu Dubrava, Župska redarstvena oblast navodi da se među tim osobama nalaze i “oni koji su bili za vrijeme bivše Jugoslavije istaknuti pristaše tog režima, i ti su se prozvali Srbima katolicima te ostalim Hrvatima koji su pripadnici anektiranih i okupiranih krajeva. Srbi katolici u Dubrovniku stavili su se pod okrilje talijansko, priznavši se talijanskim podanicima.”⁸⁹

Početkom 1943. godine Franjevački samostan našao se, s obzirom na postojeću okupacijsku i ustašku vlast, u neprilici zbog božićne propovjedi fra Marijana Blažića održane u crkvi samostana Male braće u Dubrovniku. Njegovu je propovijed onodobna vlast ocijenila antimilitarističkom i opasnom, jer je po njihovom mišljenju propovjednik bio općenit i nije “spomenuo od kuda prava opasnost prieti nego je nekako ostao dojam da je sve strpao u istu vreću.”⁹⁰ Osuđujući rat, fra Marijan je u propovijedi između ostalog rekao: “Evo već četiri godine što ljudi tišinu Božićne noći zaglušuju ratnom hukom, svetost joj kaljaju bratoubilačkom mržnjom i poprskavaju krvlju milione (...) Sa svih strana deklamacija o novom, boljem uređenju svijeta, a svijet juri vrtoglavom brzinom u jezoviti kaos. Odsrud pljušte obećanja o novom sretnijem životu, a smrt nam bratoubilačke borbe pretvara zemlju u klaonicu

⁸⁷ List *Santinella*, glasilo 6. armijskog korpusa, u broju 173/43 od 21.7.1943. donosi članak *Italianità della Dalmazia*. Taj članak zauzima otvoreno neprijateljski stav prema hrvatstvu te otvoreno tvrdi da je Dubrovnik talijanski grad, kao i Dalmacija u cjelini. Izvještavajući o tome Ministarstvo unutrašnjih poslova, veliki župan Ante Buć navodi da je ovo otvoreno irendentistički stav talijanske vojne komande u pogledu “krajeva koji su ugovorom pripali Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a nalazi svoj odraz u gonjenju, zatvaranju pravih Hrvata, uništavanju hrvatskih domova, progonu i zatvaranju najčestitijih Hrvata u ovom kraju.” Vidi: Velika župa Dubrava Ministarstvu unutrašnjih poslova 8.7.1943 (fond VŽD, kutija 5, inv. br. 20996, taj. br. 43).

⁸⁸ Ministarstvo vanjskih poslova Velikoj župi Dubrava 18.6.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 20877, taj. br. 1624). Talijanska vojna vlast davala je pravo na talijansko državljanstvo svima rođenima na području koje je Italija anektirala. To su pravo raznim makinacijama dobivali i drugi, a ne samo građani rođeni na anektiranom području.

⁸⁹ Župska redarstvena oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 10.7.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 20967, taj. br. 1811).

⁹⁰ Velika župa Dubrava Predsjedništvu vlade i Ministarstvu unutrašnjih poslova 7. siječnja 1943 (fond VŽD, kut. 14, inv. br. 19879, taj. br. 56).

i kosturnicu. Ljudima su usta puna slobode, a novi nazori pretvoriše čitave države u tamnice, a narode u roblje.”⁹¹

Svake godine, pa i ove 1943, slavila se svetkovina Sv. Vlaha, zaštitnika grada Dubrovnika. U obilježavanju dana Sv. Vlaha sudjeluje i onodobna vlast. Tako Predsjedništvo vlade šalje poruke Velikoj župi Dubrava da se “ovogodišnja proslava sv. Vlaha što skromnije obilježi i to samo u crkvama.”⁹² Veliki župan Ante Buć upoznao je s preporukom vlade dubrovačkog biskupa i sve kotarske oblasti u Velikoj župi Dubrava.

Zbog oživljavanja partizanskih oružanih poduhvata u Bosni i Hercegovini uvelike je otežana redovita doprema hrane za aprovizaciju u čitavoj Velikoj župi Dubrava. Posljedice je snosio i Dubrovnik. Naime, diverzije na prugama, rušenje mostova, zaustavljanje vlakova, hladnoća i nestašica goriva za automobile i kamione, kao i vrlo nesiguran promet na cestama jako su ometali dopremu hrane iz sjevernih krajeva Hrvatske do Dubrovnika. Promet brodova s Dubrovnikom bio je također ograničen, plovili su brodovi za opskrbu talijanske vojske hranom i oružjem. NDH praktički nije ni imala trgovačkih, a ni putničkih brodova pod svojom kontrolom.

U velikoj nestašici hrane za Dubrovčane u veljači i ožujku 1943. nadležna gradska vlast pokušala je dobiti pozajmicu od talijanske vojske. Zahtjev je odbijen s obrazloženjem da i vojska oskudijeva u hrani, a ni da prošla pozajmica još nije vraćena.⁹³ Zato veliki župan traži od Ministarstva da se organizira prijevoz brodom iz Sušaka. Osim pšenice, traži se dovoz i ostale hrane barem za dva mjeseca unaprijed. Traži se da vladin predstavnik dođe u Dubrovnik, održi konferenciju i “podigne duh naroda koji uslied svakodnevnih poteškoća i bijede znatno malakše.”⁹⁴ U Dubrovniku se tada od gladi umiralo.

⁹¹ Velika župa Dubrava Predsjedništvu vlade i Ministarstvu unutrašnjih poslova 7. siječnja 1943 (fond *VŽD*, kut. 14, inv. br. 19879, taj. br. 56). Pored navedenog fra Marijan je rekao i ovo: “Naši su horizonti zastrti neprobolnom tamom, oko nas biesne vihori rata stvarajući užas i pustoš, pred nama je neizvjesna budućnost i pučni kaos.” Na isljeđivanju je fra Marijan strogo upozoren s obzirom na “dužnosti koje mu se i kao katoličkom svećeniku i kao Hrvat u danas nameću.” Na razgovor je bio pozvan i gvardijan samostana, fra Orlić, kojemu je skrenuta pažnja da “nije uputio fra Blažića da drži propovijed u ovim vremenima kad zaboravlja na svoju dužnost.”

⁹² Predsjedništvo vlade Velikoj župi Dubrava 28.1.1943 (fond *VŽD*, kut. 14, taj. br. 295). U vladinom nalogu stoji: “Po nalogu predsjednika Vlade ima se ovogodišnja proslava sv. Vlaha održati što skromnije i to samo u crkvama.”

⁹³ Velika župa Dubrava Ministarstvu unutrašnjih poslova 16.3.1943 (fond *VŽD*, kut. 16, inv. br. 20528, taj. br. 1080).

⁹⁴ Velika župa Dubrava Ministarstvu unutrašnjih poslova 16.3.1943 (fond *VŽD*, kut. 16, inv. br. 20528, taj. br. 1080).

Navedeno stanje s prehranom natjeralo je Dubrovčane, prvenstveno Dubrovkinje, na pobunu. Dolazi do prosvjeda koji se u onodobnim dokumentima nazivaju demonstracijama. Traži se hrana i optužuje gradonačelnika Karlovića da je kriv za očajno stanje s prehranom Dubrovnik. Prosvjedi su započeli 10. ožujka 1943, a ponovili su se 11. ožujka. Prosvjednici su se prvog dana okupili pred zgradom Velike župe Dubrava. Uzvikivali su: “Dajte nam kruha! Umiremo od gladi! Dok narod umire, načelnik općine hrani osam svinja kukuruzom i upotrebljava radnu snagu, a radnike plaća žitom i brašnom.”⁹⁵ Prosvjednike su za 20 minuta rastjerali oružnici i karabinjeri. Sljedećeg dana, 11. ožujka, prosvjedovalo je 500 do 600 Dubrovčana, opet najviše žena, posebno ogorčenih na gradonačelnika Karlovića kojega su neosnovano optuživale, imputirajući mu neistine o navodno protuzakonitim radnjama.⁹⁶ S obzirom da je drugog dana prosvjeda bilo pet puta više prosvjednika pa dubrovačko redarstvo nije moglo uspostaviti red i mir, gradska uprava i veliki župan tražili su pomoć od talijanskih karabinjera (oružnika). Oni su uspjeli demonstrante rastjerati, uhititi oko 30 prosvjednika i smjestiti ih u zatvor, pripisavši njihovim prosvjedima političko obilježje. U cilju sprečavanja novih prosvjeda, pred općinskom zgradom postavljena je “vatrogasna mlaznica za slučaj da bi se žene opet tamo sakupile, a karabinjeri i naše redarstvo stražarilo je neprekidno, ne dozvoljavajući nikom zadržavanje u blizini zgrade, kao ni skupljanje po ulicama u gradu.”⁹⁷ Imputirane neistine o gradonačelniku Karloviću demantirao je veliki župan Ante Buć, dokazavši da su lažne i da ih po Dubrovniku širi učitelj crtanja Antun Mostarčić. Neki u Dubrovniku tražili su smjenu gradonačelnika Karlovića, tvrdeći da je nesposoban da bude gradonačelnik. Veliki župan Ante Buć tražio je da Karlović ostane na mjestu gradonačelnika, ističući da “neodgovorna ulica sviestno ili nesviestno surađuje s našim neprijateljima i neprijateljima poretka, da se njezine tvrdnje ne uzmu u obzir već da se najenergičnije pozove na odgovornost.”⁹⁸ Tako je Karlović još neko vrijeme ostao gradonačelnik Dubrovnik.

⁹⁵ Velika župa Dubrava Ministarstvu unutrašnjih poslova 16.3.1943 (fond *VŽD*, kut. 16, inv. br. 20528, taj. br. 1080). Prosvjednici su tražili da se briga o snabdijevanju stanovništva preda Talijanima, koji će više brinuti o prehrani nego Hrvati.

⁹⁶ Zapovjedništvo hrvatske mornarice - Pomorski redarstveni odjel Glavnom stožeru oružanih snaga - Pomorski redarstveni odjel od 24.3.1943 (fond *VŽD*, kut. 16, inv. br. 20524, taj. br. 1075). Gradonačelniku su imputirali laži da hrani svinje i sadi krumpir kojim hrani svinje, da građanstvu nije podijelio hranu koju su Talijani ustupili te da hranu dijeli gospodi, a sirotinja gladije.

⁹⁷ Zapovjedništvo hrvatske mornarice - Pomorski redarstveni odjel Glavnom stožeru oružanih snaga - Pomorski redarstveni odjel od 24.3.1943 (fond *VŽD*, kut. 16, inv. br. 20524, taj. br. 1075).

⁹⁸ Zapovjedništvo hrvatske mornarice - Pomorski redarstveni odjel Glavnom stožeru oružanih snaga - Pomorski redarstveni odjel od 24.3.1943 (fond *VŽD*, kut. 16, inv. br. 20524, taj. br. 1075).

Tijekom vojnih operacija na Neretvi zaoštrili su se odnosi između Nezavisne Države Hrvatske i Italije zbog talijanske protuhrvatske politike, posebno zbog talijanskog protežiranja četnika i njihove neučinkovitosti u obuzdavanju četničkih zločina nad Hrvatima i Muslimanima. Te su se suprotnosti odrazile i u Dubrovniku, gdje su ustaše i proustaški elementi govorili o mogućem oslobađanju Dalmacije i Dubrovnika od Talijana. Zapovjednik 6. armijskog korpusa prijeti strijeljanjem svima koji te vijesti šire gradom. Dubrovački ustaše iščekuju zbivanja, a njihovi protivnici, pristaše partizana, vide da se bliži dan obračuna s okupatorom.

Talijanska vojna komanda usredotočena u 6. armijskom korpusu kojim je zapovijedao Alesandro Piazzoni počinje s uhićenjem Hrvata s izraženom nacionalnom sviješću, koji se suprostavljaju talijanskoj supremaciji i podčinjenosti Nezavisne Države Hrvatske talijanskoj okupacionoj vlasti i koji su, više ili manje, a možda i nimalo bili skloni ustašama.

Prva značajnija uhićenja uslijedila su 24-25. i 26-27. travnja 1943. Tih dana talijanske vojne vlasti uhitile su Petra Miloševića, trgovca pokuštvom, Matu Kunčevića, bankovnog činovnika, Vinka Sablića, tabornika Ustaške mladeži u Dubrovniku, Andru Filičića, trgovca, Željka Radića, činovnika gradske aprovizacije, Luku Marčinka, pomorskog kapetana, Vatroslava Angelusa, činovnika kotarske oblasti, Šimu Lukšića, izvidnika pograničnog redarstva, Karla Šifera, poslužnika u Ustaškom stožeru, Zdravka Pavlića, studenta, i Baldu Crnjaka, trgovca. U izvješću Velikoj župi Dubrava piše da su uhićeni zato “što su navodno bili ogorčeni protivnici četničkih nasilja, pa se ovo uhićenje osoba i dužnostnika veoma rđavo dojmilo u pučanstvu. Sve ove uhićene osobe otpremljene su 3.5. o.g. samovozima u tvrđavu Mamula (Boka kotorska), a kasnije, na živo posredovanje naših vlasti, sprovedeni u Zagreb gdje se sada nalaze na slobodi.”⁹⁹

Talijanski su agenti 19. svibnja 1943. upali u stan Milana Perkušića u Kuparima i tom prilikom temeljito ga pretražili, bez prisustva redarstva dubrovačke oblasti. Nakon pretresa stana Perkušića su uhitili i zatvorili.¹⁰⁰ Osim Perkušića, 21. svibnja 1943. uhićeni su i Slavko Jukić, namještenik podružnice

⁹⁹ Župska redarstvena oblast Dubrovnik Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost Zagreb 30.6.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20949, taj. br. 1762). U dokumentu se uhićeni označavaju kao “istaknuti Hrvati.”

¹⁰⁰ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 26.5.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20733, taj. br. 140). Milan Perkušić, rodnom iz Imotskog, bio je ravnatelj Hrvatskog radničkog saveza u Dubrovniku.

Hrvatskog radničkog saveza (HRS) u Dubrovniku, Božo Tudić, tajnik podružnice HRS u Dubrovniku, Ivo Rojnica, trgovac u Dubrovniku i bivši prvi ustaški stožernik u Velikoj župi Dubrava, Luka Matić, općinski vrtlar.¹⁰¹ Uhićeni su zbog sumnje da su spremali atentat na četničkog vojvodu Dobrosava Jevđevića. Iz dokumenta je vidljivo da su organizatori atentata bili Rojnica i Perkušić. Atentator je trebao biti Luka Matić, uz nagradu od 5.000 kuna. Matić je dobio i dva pištolja kojima je trebao pucati na Jevđevića. Međutim, talijanska obavještajna služba saznala je za atentat i spriječila ga.¹⁰² U dokumentima o ovom pripremanom atentatu veliki župan Ante Buć bio je rezolutan. Osuđivao ga je navodeći da su ga organizirale neodgovorne osobe koje su njime htjele “praviti nered” koji bi upravu Velike župe Dubrava “stavili u veoma težak položaj,” a počinitelji nereda pokušali bi pobjeći. Iz teksta upućenoga predsjedniku vlade saznaje se da je zapovjednik 6. armijskog korpusa povodom organizacije atentata izjavio da, ako bi se bilo čime poremetio red i mir u Dubrovniku, da će uhititi 200 osoba i javno ih strijeljati.¹⁰³

U Dubrovniku je zaista postojao problem četnika koje su Talijani štitili, a njihovi vođe, poput Dobrosava Jevđevića, slobodno su šetali gradom, odlazeći iz Dubrovnika u istočnu Hercegovinu, i to u pratnji talijanskih časnika i talijanskim automobilima. Pišući o Jevđeviću u knjizi *Susreti i doživljaji* Rojnica konstatira sljedeće: “U Dubrovniku sam promatrao jezovitu sliku. Prljavi bradonje sa svojim šepavim vojvodom Jevđevićem šeću se u društvu Talijana.

¹⁰¹ Velika župa Dubrava Ministarstvu unutrašnjih poslova 21.5.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20711, taj. br. 1361).

¹⁰² O sudbini organizatora atentata u dokumentima nema podataka. Jedino se iz knjige Iva Rojnice *Susreti i doživljaji* saznaje da je on kao domobranski časnik predan domobranskom zapovjedništvu i da nije bio u zatvoru. O atentatu kaže da mu je jednom došao neki radnik iz Popova Polja imenom Matić, ljuteći se na Jevđevića i talijanske generale. Odlučio ga je ubiti ako mu se dade oružje. Jevđevića je optuživao da je odgovoran za desetine tisuće poklanih Hrvata u istočnoj Hercegovini i da to mora platiti glavom. Rojnica kaže da je Matić već sljedećeg dana uhićen te da su i njega (Rojnicu) optuživali, ali ga nisu mogli zatvoriti jer je bio hrvatski časnik. Pet dana bio je zatočen u kancelariji i zatim su ga predali hrvatskom mjesnom zapovjedništvu. General Šimić poslao je po njega automobil koji ga je doveo u Mostar. Zaključuje da mu je žao što “Jevđević nije platio glavom” (Ivo Rojnica, *Susreti i doživljaji*. Zagreb: DoNeHa, 1994: 161). Rojnica je, inače, napustio funkciju ustaškog stožernika Stožera Velike župe Dubrava krajem 1941. Nakon napuštanja funkcije stožernika obavljao je obavještajne zadatke.

¹⁰³ Velika župa Dubrava Predsjedništvu vlade 21.5.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20711, taj. br. 1361). Iz teksta dokumenta vidljivo je da je talijanska komanda prije saznanja za organizaciju atentata uhitila 13 Dubrovčana i uputila ih u logor.

Jevđević uvijek u zapovjedništvu ukletog neprijatelja Hrvata, generala Amica, a uvečer redovito sjedi u Gradskoj kavani. Posjetio sam velikog župana, dr. Antu Buća. Naše su se informacije o Talijanima poklapale.”¹⁰⁴

U dokumentima fonda Velike župe Dubrava ime Dobrosava Jevđevića često se spominje. Dokumenti potvrđuju da je Jevđević zaista boravio često u Dubrovniku, da je iz njega odlazio i ponovno se vraćao. Iz tog je grada bio u stalnoj vezi s četničkim komandantima i komandantima talijanske vojske, s kojima je i uspostavio paravojsnu organizaciju Dobrovoljačku antikomunističku miliciju 1942. godine. U dokumentima iz 1943. prvi se put njegovo ime nalazi u izvještaju Kotarske oblasti Trebinje. U njemu se navodi da je 16. veljače 1943. u Trebinju napravio javni izgređ ošamarivši Đorđa Brkovića, podvornika suda u Trebinju.¹⁰⁵ U Mostaru je pomoćnik predsjednika vlade Vjekoslav Vrančić 23. veljače održao govor na radio-stanici, osvrnuvši se na borbe s partizanima u zapadnoj Bosni. U govoru nije spomenuo da se protiv partizana bore i četnici. Vjerovatno je to Jevđevića ponukalo da u letku istakne cilj četničke borbe. Po njemu četnici štite srpski narod gdje god ga ima, pa tako i u Mostaru, naglašavajući da se od četnika ne treba nitko bojati osim onih koji su se “ogriješili o interese srpskog naroda”, kao i to da se “srpski četnici ne žure da iskale gnjev nad krivcima, koliko se grešnicima žuri da izbegnu zasluženu kaznu.”¹⁰⁶

Ustaški tabor u Gružu, uočavajući ponašanje četnika u Dubrovniku i Velikoj župi Dubrava, upućuje dopis Velikoj župi Dubrava u kojem prosvjeduje protiv njihovog terora u vlakovima, kavanama i drugim javnim mjestima. U dopisu se izražava nezadovoljstvo što su četnici kad provode nasilje nad Hrvatima, po talijanskom mišljenju, uvijek u pravu: “Nije im dosta što operišu po svojim selima i što naš čovjek ne smije da ide željeznicom već ga skidaju i ubijaju, već su došli i u sam Dubrovnik te se izazovno ponašaju, napadaju naše ljude i psuju Poglavnika i sve što je hrvatsko. Svak se vara pa i naše vlasti, ako misle

¹⁰⁴ I. Rojnica, *Susreti i događaji*: 161. Rojnicu je u Dubrovnik uputio general Šimić sa zadatkom da prati rad Talijana i četnika i da ga o tome obavještava. Inače, treba konstatirati da je veliki župan Ante Buć u obraćanju nadležnima tražio da se svi koji remete javni red i mir odstrane iz Dubrovnika. Mnogi od njih, tvrdi veliki župan, pozivaju se na “upute iz Zagreba” pri pravljenju sličnih nereda i samovoljnih i neodgovornih ispada. Zato traži da se u vezi s tim nešto “energično poduzme.”

¹⁰⁵ Kotarska oblast Trebinje Velikoj župi Dubrava (fond *VŽD*, kut. 15, inv. br. 20178, taj. br. 552). Jevđević i njegovi pratioci tukli su Brkovića kundacima i šamarima. Tuču je zaustavio Toša Petrović i odveo ga u bolnicu.

¹⁰⁶ Kotarska oblast Ravno Velikoj župi Dubrava 26.2.1943 (fond *VŽD*, kut 15, inv. br. 20228, taj. br. 640). U Mostaru se tada nalazilo 10.000 četnika, uglavnom Crnogoraca. Stanovništvo se uplašilo zbog njihova prisustva, a s mostarskog aerodroma polijetali su talijanski bombarderi prema područjima koja su ugrožavali partizani.

da se može trpjeti ovakvo stanje jer svakim danom ovaj Tabor prima prijetnje, da će se na svaki daljnji pokušaj naši omladinci oduprijeti sa svim sredstvima.”¹⁰⁷

Potvrda navedenog u dopisu ustaškog tabora u Gružu je i događaj koji se zbilo u Dubrovniku 3. travnja 1943. Izvidnik Seknić izvještava Veliku župu Dubrava da ga je u ulici dr. Ante Pavelića crnogorski četnik Dušan Mijušković na sav glas počeo vrijeđati “psujući mu majku domobransku, psujući Poglavnika, hrvatsku državu, velikog župana, upravitelja redarstva, te prieteći, da će cilu policiju baciti u kazan vrele vode jer su svi jamari.”¹⁰⁸

U borbama s partizanima na Neretvi sudjelovali su i brojni crnogorski četnici. Jedna grupa tih četnika vraćala se iz Mostara preko Dubrovnika u Crnu Goru. Vodio ih je general Đukanović, a pratili su ih talijanski vojnici. U Dubrovniku ih je pozdravila manja grupa hercegovačkih četnika iz Dubrovnika do Kupara. Na povratku u Dubrovnik pjevali su pjesmu o Baji Stanišiću, a čuli su se i povici “Živio srpski Dubrovnik.”¹⁰⁹ U Mlinima su u gostionici Ilije Goge i Pere Perovića četiri četnika vrijeđala hrvatsku državu, ustaški pokret i poglavnika dr. Antu Pavelića.¹¹⁰

Prisustvo četnika u Dubrovniku povećalo se dolaskom njemačkih oružanih snaga na područje Velike župe Dubrava. Iz dokumenta Župske redarstvene oblasti vidljivo je da se u Dubrovniku nalazio manji broj bivših četnika koji se kao slobodni građani viđaju u društvu talijanskih oficira. Spominje se da je u Dubrovnik iz Mostara stigao i bivši četnik Kosta Kovač, kojega su ranjena Talijani smjestili u bolnicu.¹¹¹ Dana 21. svibnja 1943. u Dubrovnik je vlakom

¹⁰⁷ Ustaški oslobodilački pokret, Tabor Gruž, Velikoj župi Dubrava 31.3.1943 (fond VŽD, kut 16, inv. br. 20445, taj. br. 971). Na kraju dopisa stoji: “Ko će biti krivac kada se jednog dana dogodi nesreća? Zato se moli vlast da se ovakvom ponašanju četnika stane na kraj, što se traži s potpunim pravom jer nas to pripada, a pogotovo naše mjesto koje je dalo dosta života po Hrvatskoj i Rusiji za Novu Europu. Žrtve naših ustaša traže mir i taj nam trebaju naše vlasti da pribave, jer ovo je naša zadnja molba.”

¹⁰⁸ Velika župa Dubrava Zapovjedništvu karabinjera Dubrovnik 8.4.1943 (fond VŽD, kut. 16, inv. br. 20482, taj. br. 1016). Mijušković je na kraju rekao: “Meni ne može ništa napraviti hrvatska policija jer sa mnom imaju posla samo karabinjeri. Ovo je zemlja srpska i sve ću Hrvate baciti u jamu.” Izvidnik konstatira da se oko njih okupilo mnogo građana, a među njima je bio i Tonči Jelić, talijanski podanik.

¹⁰⁹ Župska redarstvena oblast Dubrovnik Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost Zagreb 1.5.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20649, taj. br.1264).

¹¹⁰ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 29.3.1943 (fond VŽD, kut 16, inv. br. 20485, taj. br. 1020).

¹¹¹ Župska redarstvena oblast Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost Zagreb 30.6.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20949, taj. br. 1762).

stiglo 12 četnika s ručnim prtljagom i u građanskom odijelu. Bili su to četnički oficiri koji su posjedovali talijanske propusnice. Pobjegli su iz Mostara pred njemačkom vojskom i smjestili se u Dubrovniku.¹¹²

Kad je riječ o četnicima u Dubrovniku treba konstatirati da su ideje četničkog pokreta za vrijeme okupacije prihvatili i neki Dubrovčani. Među njima se isticao Nino Svilokos, koji je među predratnim pristašama monarhističkog režima agitirao da se upišu u četničku organizaciju. Uz njega su bili Veljko Spaventi i Pero Đapić. Akcija Nina Svilokosa propala je intervencijom dubrovačkih ustaša kod Talijana. U mjesecu srpnju i kolovozu 1943. na području Dubrovnika i okolice nalazilo se oko 1.500 organiziranih četnika, dakako pod zaštitom Talijana. "Četnici su bili dobro obučeni (odjeveni, opaska autora) i trošili su mnogo novaca. Posjedovali su i oružje koje je bilo skriveno."¹¹³

U nastojanju da imaju uz sebe četnike Talijani su s njima razgovarali i o teritorijalnim ustupcima koje će oni dati budućoj poslijeratnoj Srbiji. Radilo se o Dubrovniku i dubrovačkom kraju koji bi Talijani predali Srbiji za njezin izlaz na more. Četnički orijentiran dio Dubrovčana, očekujući kapitulaciju Italije, računao je da će preuzeti vlast u Dubrovniku. Krajem srpnja 1943. Jevđević se nalazio u Opatiji. Čini se da su ga Talijani pozvali u Dubrovnik. Četnički vođa Miloš Viloko u Dužima prikuplja četnike, a general Piazzoni ponovno organizira četnike protiv partizana.¹¹⁴

U Dubrovniku je prije Drugoga svjetskog rata živjelo 120 Židova.¹¹⁵ Veliki broj je ustaškom politikom izgubio život već 1941, ili su kasnije ubijeni ili deportirani u logore.¹¹⁶ U 1942. u Kuparima se nalazio logor za Židove u kojem su bili Židovi koje ustaše nisu uhitili ili deportirali do uvođenja reokupacije početkom rujna 1941. Osim njih, u tom su se logoru nalazili i doseljeni Židovi iz Bosne i Hercegovine i ostalih dijelova bivše Jugoslavije, tražeći zaštitu od Talijana.

U Kuparima nedaleko Dubrovnika nalazilo se u logoru oko 480 Židova, a u Gružu još 45. Njihovo kretanje bilo je ograničeno i pod nadzorom talijanskih

¹¹² Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 25.5.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20732, taj. br. 1399).

¹¹³ Milica Bodrožić, »O ustašama i četnicima u Dubrovačkom kraju 1941.-1944. godine«, u: *Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, ur. Miroslav Ćurin. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1985: 1084-1085.

¹¹⁴ M. Bodrožić, »O ustašama i četnicima u Dubrovačkom kraju 1941.-1944. godine.«: 1084-1085.

¹¹⁵ *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske 1939-26. kolovoza 1940.* Zagreb, 1940: 304.

¹¹⁶ O tome vidi više F. Mirošević, »Godina razdora i ponora u istočnoj Hercegovini«: 635-639.

oružanih snaga.¹¹⁷ U logoru je bilo i osoba u bračnoj zajednici s osobama koje nisu bile Židovi, pa čak nisu ni potjecale iz židovske, već iz miješane obitelji. Od Velike župe Dubrava takve su osobe tražile da ih se oslobodi, jer pitanje mješovitih brakova u NDH nije bilo regulirano zakonom. Veliki župan Ante Buć zalagao se kod talijanskih vojnih vlasti da se takvi oslobode i puste kućama. Međutim, to se teško postizalo. Talijanska komanda u svojim stavovima nije popuštala, tražila je da to pitanje riješe nadležni u NDH.

Veliki župan Ante Buć u više je navrata intervenirao kod zapovjednika 6. armijskog korpusa da se puste na slobodu Josip Špitzer, Stojan Fani, Erna Bailon, Rita Nikić. Navedene osobe bile su porijeklom Židovi, ali su bile u mješovitom braku s Hrvatima, a mnogi su ranije prešli na katoličanstvo. Na upit ministru dr. Nikšiću o navedenom predmetu, ovaj je velikom županu odgovorio da nema osnove za uhićenja. Međutim, komanda 6. armijskog korpusa traži od Velike župe Dubrava da Vlada Nezavisne Države Hrvatske preko Općeg upravnog povjerenstva NDH pri 2. armiji dade načelnu izjavu. No, takve izjave u dokumentima nema. Svi uhićeni u mješovitim brakovima ostali su u logoru.¹¹⁸ Židovi koji su se nalazili internirani u sabirnom logoru Kugarima prebačeni su 19. lipnja 1943. teretnim kamionima u Dubrovnik, a odatle su upućeni u sabirni logor na otoku Rabu.¹¹⁹ Nakon pada Mussolinijeve vlade neki su se dubrovački Židovi počeli vraćati kući. Troje zatočenika iz Raba stiglo je 26. kolovoza 1943. u Dubrovnik. Toga dana stigli su u Dubrovnik Josip Neuman, Marko Sprung i Ana Romer. Za Anu Romer piše da je puštena zbog teške bolesti.¹²⁰

U Dubrovniku 1943. godine još nije bila razvijena ilegalna komunistička djelatnost. U izvještajima redarstvenih vlasti nema vijesti o njihovoj djelatnosti ni o uhićenju. Međutim, sredinom 1943. javljaju se prvi znakovi ilegalne aktivnosti skojevaca. Na zidovima nekih kuća 3. lipnja 1943. pojavili su se natpisi “Živio Tito,” “Živio Stalin,” “Živjeli partizani,” “Dole Italija,” “Gdje je Afrika”.¹²¹ U

¹¹⁷ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 5.4.1943 (fond VŽD, kut. 16, inv. br. 20479, taj. br. 1009).

¹¹⁸ Velika župa Dubrava Ministarstvu unutrašnjih poslova 28.5.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20716, taj. br. 1377).

¹¹⁹ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 23.6.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 20916, taj. br. 1688).

¹²⁰ Velika župa Dubrava Župskoj redarstvenoj oblasti 7.9.1943 (fond VŽD, kut. 19, inv. br. 21249, taj. br. 2117; inv. br. 21205, taj. br. 2060; inv. br. 21204, taj. br. 2061).

¹²¹ Velika župa Dubrava Zapovjedništvu 6. armijskog korpusa Dubrovnik 3.6.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20755, taj. br. 1434).

noći 24-25. kolovoza dubrovački aktivisti i ilegalci izlijepili su partizanske letke po gradu. U njima se posebno obraćaju omladini da ne ulazi u ustaške redove, jer je fašizmu došao kraj. Omladina se poziva da uđe u jedinice Narodnooslobodilačke vojske i da se bori protiv ustaša, četnika i njemačko-talijanskih snaga.¹²²

Poglavnik Ante Pavelić uputio je Vjekoslava Vrančića, u funkciji pomoćnika predsjednika vlade Nezavisne Države Hrvatske, u Mostar i Dubrovnik koncem lipnja 1943. Tu je trebao ostati dva mjeseca i obići istočnu Hercegovinu i južnu Dalmaciju s posebnim zadatkom da dobrovoljačkoj vojsci Kule Fazlagića preda zastavu kao osobni poklon poglavnika. Osim navedenog, trebao je utjecati na smirenje odnosa između Hrvata, Srba i Muslimana, čime bi se postigla međunacionalna suradnja i mir na prostoru istočne Hercegovine. Privremeno sjedište bilo mu je u Dubrovniku, odakle je odlazio u pojedine krajeve Velike župe Dubrava.

Zastavu ustaškim milicionerima predao je 3. srpnja u pratnji velikog župana Ante Buća. Poslije svečanosti sastao se s predstavnicima seljaka pravoslavne vjere kotarske oblasti Gacko. Na sastanku s njima iznio im je svoja mišljenja, ali i mišljenje poglavnika NDH o potrebi uspostave suživota na prostoru istočne Hercegovine.¹²³ Zbog pada Mussolinijeve vlade morao je prekinuti boravak u Dubrovniku i vratiti se u Zagreb.¹²⁴

U kolovozu 1943. Talijani pooštravaju stegovne mjere, donosi se odluka o obvezatnoj predaji radio aparata (u dokumentima zvani "krugovali"),¹²⁵ nastavljaju se i uhićenja istaknutih dubrovačkih predratnih pristaša Hrvatske seljačke

¹²² Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 3.9.1943 (fond VŽD, kut. 19, inv. br. 21254, taj. br. 2122).

¹²³ Oružničko krilno zapovjedništvo Bileća Velikoj župi Dubrava 6.7.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 21007, taj. br. 1724).

¹²⁴ Nakon iskrcavanja angloameričkih oružanih snaga na Siciliji 10-11. srpnja 1943. pada Mussolinijev fašistički režim 25. srpnja 1943.

¹²⁵ Zapovjedništvo 6. armijskog korpusa, naredba od 18.8.1943. Radio-aparati morali su se predati u roku od pet dana od objave navedene naredbe. Aparati su se predavali najbližim poštanskim uredima, a kotarske oblasti trebale su popisati one koji su radio-aparate predali. Za Dubrovnik i Gruž istu naredbu donijela je Velika župa Dubrava u suglasnosti sa 6. armijskim korpusom. Za pretpostaviti je da je naredba donesena da građani ne saznaju istinu o stanju na frontovima i u zemlji. Radio-stanica Dubrovnik nudila je drugo rješenje. Predlagala je da se radio-aparati ne oduzimaju, već da se samo na njima onemoguću slušanje kratkih valova, pa se neće moći slušati Radio London i Radio Moskva. Inače, navest ćemo i jedan kuriozitet: 10. travnja 1943. počela je redovito emitiranje Državna krugovalna postaja Dubrovnik, kao prva lokalna radio-stanica u Hrvatskoj.

stranke. Talijanski karabinjeri uhitili su u Dubrovniku Roka Mišetića, dr. Frana Dabrovića i Frana Kolumbića, navodno zato što su “radili na slozi i organizaciji hrvatskog pučanstva u Dubrovniku.”¹²⁶ Odlukom talijanskih vojnih vlasti dr. Roko Mišetić, Frano Kolumbić i Frano Dabrović morali su 24. kolovoza napustiti područje na kojemu se nalazila talijanska vojska. Dr. Roko Mišetić otputovao je u Zagreb, Frano Kolumbić otputovao je u Sarajevo, a Frano Dabrović ostao je u Mostaru.¹²⁷ Svi su i u doba rata ostali istaknuti sljedbenici politike Vladka Mačeka.

Krajem kolovoza 1943. unutar talijanskih oružanih snaga uvelike je popustila disciplina. Mnogi oficiri i vojnici izlazili su iz vojarni bez dozvole, ne vraćajući se u njih po nekoliko dana. Uz to, po Dubrovniku su se širile vijesti da partizani i komunisti preobučeni u talijanske uniforme ulaze u grad. Da to spriječi i pojača disciplinu u redovima vojske, komanda 6. armijskog korpusa uvodi stroge mjere za ulazak i izlazak iz grada. Svaki se vojnik legitimirao. Kontrola je uvedena 31. kolovoza 1943. Na vratima od Pila legitimiran je svaki talijanski vojnik i oficir. Mnogi nisu mogli ući u grad zato što nisu imali dozvole za izlazak.¹²⁸ Uz navedeno, treba pripomenuti da se krajem kolovoza nad Dubrovnikom nadvila nova opasnost: angloamerički avioni i ratni brodovi. Angloamerički avioni su se pojavili nad Dubrovnikom, građani su uzburom upozoreni na opasnost. Avioni su u ovo vrijeme bacali letke talijanskim vojnicima da otkazu poslušnost zapovjednicima.¹²⁹ Komanda 6. armijskog korpusa naređuje 1. rujna 1943. da se u Dubrovniku uvede zamračenje, zbog mogućnosti napada angloameričkih aviona na grad.¹³⁰

Pobjegavši s područja Velike župe Dubrava kad su njemačke oružane snage počele razoružavati četnike, Dobrosav Jevđević se iz Rijeke vraća parobrodom u Dubrovnik 16. kolovoza 1943. u pratnji jednog talijanskog agenta. Na obali ga je dočekalo nekoliko njegovih istomišljenika. Njegov je dolazak usko vezan s talijansko-četničkim i četničko-njemačkim odnosima i pokušajima ponovnog

¹²⁶ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 18.8.1943 (fond VŽD, kut. 19, inv. br. 21184, taj. br. 2037).

¹²⁷ Velika župa Dubrava Ministarstvu unutrašnjih poslova 24.8.1943 (fond. VŽD, kut. 19, inv. br. 21188, taj. br. 2041).

¹²⁸ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 3.9.1943 (fond VŽD, kut. 19, inv. br. 21254, taj. br. 2122).

¹²⁹ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 17.8.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 21150, taj. br. 1993).

¹³⁰ Zapovjedništvo 6. armijskog korpusa, naredba o zamračenju od 1.9.1943 (fond VŽD, kut. 19, inv. br. 21217, taj. br. 2076).

angažiranja četnika u borbi s partizanima koju je planirao general Piazzoni, a i s planovima četnika da preuzmu vlast u Dubrovniku.¹³¹

Naime, u Dubrovnik je krajem srpnja 1943. iz Italije došao istaknuti četnik dr. Tošo Perović, koji je u Dubrovniku često održavao sastanke s četnicima. “U Dubrovniku su se širili glasovi da su četnici u tom gradu odredili i građansku upravu i izabrali odgovorne ljude u slučaju preokreta.”¹³² Očito je da su se četnici u Dubrovniku, zahvaljujući talijanskoj dozvoli koja je tolerirala njihovu djelatnost, suviše osilili, što je bila očita prijetnja opstanku vlasti NDH u Dubrovniku i čitavoj južnoj Dalmaciji.

Jevđević se u Dubrovniku nije dugo zadržao. Događaji u Italiji natjerali su ga da napusti Dubrovnik. Prema izvješću Kotarske oblasti Dubrovnik Velikoj župi Dubrava, Jevđević je Dubrovnik napustio 3. rujna 1943, parobrodom. Navodno je otputovao zajedno s Oskarom Jegličem, bivšim jugoslavenskim kapetanom korvete s kojim se družio u Dubrovniku.¹³³

Pelješac u 1943. godini

Rimskim ugovorima Italije s NDH Pelješac je pripao NDH. Formiranjem velikih župa ušao je u sastav Velike župe Dubrava. Zbog njegove prometne

¹³¹ Izvod iz izvještaja komande 6. armijskog korpusa od 20.8.1943. Vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom 4. Borbe u Bosni i Hercegovini 1943 (avgust)*, knjiga 16, ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1956: 413-417, dokument br. 157. Dana 16.8.1943. Jevđević je stigao u Dubrovnik iz Opatije. Već sutradan u razgovoru s komandantom 6. armijskog korpusa dao je prijedloge za uređenje i razjašnjenje postojećih odnosa između četničkih i talijanskih snaga. Ujedno je započeo i razgovore s njemačkom komandom za uređenje odnosa između njemačke vojne komande i četnika. Tada ništa nije bilo dogovoreno. Jevđević je samo predao njemačkoj komandi svoj prijedlog po kojem je dogovorena suradnja četnika i Nijemaca u borbi s partizanima. Taj prijedlog prihvatili su svi četnički zapovjednici u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji, Lici, Crnoj Gori i Sloveniji. Dana 29. kolovoza u Nevesinju potpisan je sporazum o njemačko-četničkoj suradnji u borbi s partizanima.

¹³² M. Bodrožić, »O ustašama i četnicima u Dubrovačkom kraju 1941.-1944. godine.«: 1086. U navedenom članku navodi se da su četnici održavali sastanke u hotelima “Dubravka” i “Pošta”, da su očekivali dolazak Jevđevića te da je tih dana u Dubrovniku bilo oko 300 četnika koji su očekivali da će preuzeti vlast u Dubrovniku. Kako tvrdi Milica Bodrožić, Jevđevićev zamjenik Tošo Perović donio je iz Italije novac kojim je isplaćivao četnike.

¹³³ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 6.9.1943 (fond *VŽD*, kut. 19, inv. br. 21290, taj. br. 2153). Ovu vijest treba uzeti s rezervom, jer i izvjestitelj navodi slijedeće: “Isti je neopaženo ušao u parobrod u Gružu i s istim otputovao dalje, jer se nije moglo utvrditi točno da je s ovim parobrodom i otputovao.” U izvješću Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik Velikoj župi Dubrava (kut. 19, inv. br. 21245, taj. br. 2122) stoji da je Jevđević 3. rujna 1943. otputovao iz Dubrovnika avionom, “zato što mu četnici priete ubijstvom, kao i drugim bivšim njihovim vođama.” Uz ovu vijest, izvjestitelj javlja o odlasku kapetana Jegliča za kojeg se tvrdi da je 3.9. otputovao parobrodom iz Gruža.

izoliranosti, veze s Velikom župom Dubrava i Dubrovnikom gotovo nisu ni postojale. Nije bilo cesta koje bi povezivale naselja na Pelješcu, pa su se veze održavale morem preko Stona, Drača i Trpnja, sjevernim dijelom pelješke obale. NDH je uvidjela problem, pa je 1941. započela gradnju ceste preko Pelješca javnim radovima, ali gradnja je ubrzo prestala.

Političko središte poluotoka Pelješca bilo je općinsko mjesto Janjina, koje se nalazi približno na polovini puta od istočnog do zapadnog dijela poluotoka (Ston-Orebić). U Janjini je 1943. godine postojala Kotarska ispostava Janjina koja je pripadala Kotarskoj oblasti Dubrovnik. Blizina otoka Korčule, koji se nalazio u talijanskom anektiranom području Dalmacije, i doline Neretve utjecali su na prisutnost talijanske vojne komande na Pelješcu. Stanje je bilo takvo kao da se Pelješac i ne nalazi u NDH već u anektiranoj talijanskoj zoni. Istina, talijanskom reokupacijom od 6. rujna 1941. ta ovisnost Pelješca od talijanskog utjecaja je i potvrđena. Na Pelješcu je početkom 1943. bio 1.441 talijanski vojnik. Od toga je u Stonu bilo 473, Janjini 846, Trpnju 70 i neutvrđeni broj u Orebiću, a oružnika i domobrana NDH bilo je oko 84.¹³⁴

Otpor ustaškoj državi i talijanskom okupatoru na Pelješcu organiziraju komunisti koje predvodi Ivo Mordin Crni. Od grupe ilegalaca u 1941. osnažila se Pelješka partizanska četa koja oružanim akcijama pruža otpor talijanskim vojnicima, oružnicima i domobranima NDH. Partizani Pelješca uspostavljaju veze s korčulanskim partizanima, partizanima s područja Neretve, kao i s partizanima iz istočne Hercegovine. U 1942. Pelješka partizanska četa poduzima jači otpor talijanskoj i ustaškoj prisutnosti na Pelješcu, što u drugoj polovici 1942. rezultira dolaskom jakih talijanskih snaga koje, uz akcije tzv. "čišćenja terena od partizana" vrše ujedno i surov teror nad nedužnim stanovništvom.

Pelješka partizanska četa nastavlja pružati neprijatelju otpor i u 1943. godini, još jače i odlučnije na čitavom području poluotoka od Stona do Orebića. Evo kako djelatnost partizana na Pelješcu ocjenjuje zapovjednik Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik: "Na poluotoku Pelješcu krstare partizanske bande koje ruše poštanske urede i pljačkaju državne ustanove i političke protivnike, razoružavaju oružničke postaje i razdjele rizničke straže. Cijeli poluotok zaražen

¹³⁴ Sibe Kvesić, *Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi*. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1979: 655. Vladimir Isaić navodi da je 1943. godine na Pelješcu bilo raspoređeno 1.620 vojnika, od kojih 600 fašista i 140 oružnika i domobrana (Vladimir Isaić, »Dubrovnik za vrijeme kapitulacije Italije«, u: *Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, ur. Miroslav Ćurin. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1985: 1089-1098).

je komunizmom iz uvjerenja, ali više iz straha.¹³⁵ Partizanima se oružnici ustaške države nisu mogli suprotstaviti, zbog malog broja, a talijanska vojska, koja je nakon partizanskih akcija počela sa “čišćenjem” poluotoka od partizana, ograničavala se samo na premetačine stanova i kuća po selima, uhićenje osoba, paljenje kuća, ubijanje pojedinih osoba, ne zalazeći u šume gdje partizani borave. Zato i te talijanske “čistke” partizanima nisu mogle nauditi. Prva zabilježena talijanska žrtva u 1943. je Emilija Lazić, koja je strijeljana 18. siječnja 1943 jer joj se sin nalazio među partizanima, uz sumnju da i ona surađuje s partizanima.¹³⁶

Među prvim partizanskim oružanim pothvatima 1943. bilo je prebacivanje partizana iz središnjeg dijela poluotoka na područje Stona, u nastojanju da i na tom području ožive svoju djelatnost. Ova se skupina kod mjesta Klačina sukobila s talijanskim vojnicima. U borbi je poginuo Martin Klarić, a uhićeni su Ivan Viočić i Marija Radeljević, sestra poznatog dubrovačkog komunista Bruna Radeljevića koji je 1941. ubijen u ustaškom logoru. Ostali iz skupine su pobjegli.¹³⁷ Čine se da je akcija oko Stona bila bezuspješna i loše pripremljena. U njoj su partizani izgubili dva istaknuta rukovodioca, Martina Klarića i Balda Mehičića. Druga skupina Pelješke partizanske čete 12. siječnja 1943. napada talijansku rizničku stražu nedaleko Trpnja i vojarnu u Trpnju. O ishodu tog sukoba izvjestitelj ne donosi nikakve podatke.¹³⁸ Na temelju izvješća Kotarske oblasti Dubrovnik, talijanske oružane snage divizije *Messina* iz Metkovića krajem siječnja 1943. poduzele su oružanu akciju protiv peljeških partizana i pronašle bilježnicu partizana Iva Baldasarija, iz koje su saznali mnogo podataka

¹³⁵ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 5.1.1943 (fond *VŽD*, kut. 14, inv. br. 19897, taj. br. 102). Uz Iva Mordina Crnog u partizanskom su rukovodstvu: Nikola Belušić, Ante Jurović, Ante Santica, Stjepo Antičević, koji su se s pristašama gotovo slobodno kretali Pelješcem. U navedenom dokumentu stoji da su talijanski vojnici krajem 1942. strijeljali Iva Jaspricu i Nikolu Kalafatovića, obojica iz Janjine, Iva Klarića iz Stinjice, Ivana Šimuna iz Tomislavca i Nika Buru iz Potomja. Treba spomenuti da su talijanske vojne vlasti krajem 1942. u mjestu Potomje uhitile 13 osoba i strijeljale dvije osobe, te zapalile 16 stambenih zgrada i više staja. U selu Pijavičino uhitili su jednu osobu, a u Kuni zapalili šest kuća.

¹³⁶ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 5.2.1943 (fond *VŽD*, kut. 14, inv. br. 20426, taj. br. 935).

¹³⁷ Oružnička postaja Ston Velikoj župi Dubrava 20.1.1943 (fond *VŽD*, kut. 14, inv. br. 19976, taj. br. 231). Skupina partizana utaborila se kod mjesta Trnovice i odlazila u okolna sela, popularizirajući borbu protiv Talijana i ustaša. Vođa skupine Baldo Mekišić i Stjepo Barkidžija uspjeli su se izvući iz okruženja, ali na putu su ih uhitili Talijani i ubili Mekišića. Mekišić je bio komesar Pelješke partizanske čete.

¹³⁸ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 20.1.1941 (fond *VŽD*, kut. 14, inv. br. 20022, taj. br. 42).

o njihovim aktivnostima i životu u njihovoj bitnici (zvanoj logor) nedaleko sela Gornje Vrućice kraj Trpnja koje ih je svesrdno pomagalo.¹³⁹

Talijanski teror nad pelješkim stanovništvom 1943. poprima veće razmjere od terora u 1942. Uz česte represivne pohode, na Pelješac dolaze posebne kaznene ekspedicije, i do dvije tisuće vojnika, upućenih uglavnom iz Metkovića gdje se nalazila divizija *Messina*. Te jedinice kao i ranije pretražuju sve dijelove poluotoka. Prestrašeno stanovništvo, osobito članovi obitelji čiji su članovi bili u partizanima, pred njima bježi i sklanja se gdje može, najčešće u šume gdje su partizani. Zato je postojala mogućnost da ih talijanski vojnici lakše pronađu.¹⁴⁰

Na temelju stečenog saznanja iz Baldasarijeve bilježnice, predstojnik Kotarske oblasti Dubrovnik zaključuje da je područje postaje Trpanj ugroženo od partizana, “jer je pučanstvo sklono komunistima od kad su Saveznici izvršili ofenzivu u Africi.”¹⁴¹ Partizani se, kaže predstojnik, vješto kriju pred talijanskih vojnicima, prebacuju se iz jednog mjesta u drugo, a pučanstvo im pomaže i s njima surađuje. Već smo spomenuli suradnju peljeških partizana s korčulanskima. Sastojala se u prebacivanju Korčulana preko Pelješca na kopno, partizanima na Biokovo. Krajem veljače oko 40 partizana s Korčule prebacilo se preko Pelješca na Makarsko primorje, jer “(...) od Graca i Makarske nema nikakve vlasti.”¹⁴²

Veliki župan Ante Buć piše ministru unutrašnjih poslova izvješće o stanju na Pelješcu. Zabrinjava ga teror koji talijanska vojska poduzima protiv stanovnika Pelješca. Obaviješten je, kaže Buć, da talijanski zapovjednik (Armando Rocchi) u Janjini “naređuje iskopavanje loze svima onima koji su u rodbinskim odnosima s osobama neprisutnim, odnosno u bijegu, pak pošto se među istima nalaze i oni koji su silom prilika morali pobjeći sa poluotoka Pelješca, potrebno je da netko od vlasti bude u neprekidnom kontaktu da se ne događaju teška uništavanja imetka nevinih osoba.”¹⁴³ Uz navedeno, Rocchi je zabranio podjelu aprovizacijske

¹³⁹ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 5.2.1943 (fond VŽD, kut. 15, inv. br. 20154, taj. br. 523). U bilježnici je zapisan pojedinačni popis pripadnika Pelješke partizanske čete, s imenom oca i mjestom prebivališta, područjem na kojem su poduzimali svoje aktivnosti i opisom oružanih i promidžbenih aktivnosti.

¹⁴⁰ S. Kvesić, *Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi*: 655. Da talijanski vojnici ne pronađu partizane, s kojima su bili brojni izbjeglice, izbjeglice su prebačeni na Hvar vezom Lovišće-Bogomolje. Neke izbjeglice primile su časne sestre u Vignju i obitelji na Pelješcu.

¹⁴¹ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 5.2.1943 (fond VŽD, kut. 15, inv. br. 20154, taj. br. 523).

¹⁴² Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 4.3.1943 (fond VŽD, kut. 15, inv. br. 20257, taj. br. 688).

¹⁴³ Velika župa Dubrava Ministarstvu unutrašnjih poslova 14.3.1943 (fond VŽD, kut. 15, inv. br. 20308, taj. br. 758).

hrane svim stanovnicima Pelješca, kao i uvoz hrane iz Metkovića i Dubrovnika koju su kupovali na tržnicama u slobodnoj prodaji. Napokon je zabranio seljacima da nose hranu u polja koja su preko dana obrađivali. Uz brojne molbe velikog župana, s vremenom donekle popušta i dozvoljava da se hrana iz aprovizacije prodaje samo u tri mjesta na poluotoku, što je mnogima zbog loših puteva nemoguće preuzeti.¹⁴⁴ Armando Rocchi zabranio je i ljetni ribolov pelješkim ribarima, da svojim lađama ne prevoze noću partizane. Bio je to veliki udarac pelješkom stanovništvu, jer mu je u velikoj nestašici hrane riba bila jedan od glavnih izvora prehrane. Međutim, kasnije se i od toga odustaje te predlaže Komandi 6. armijskog korpusa da se ljetni ribolov dozvoli uz posebne uvjete.¹⁴⁵ Početkom lipnja dozvoljen je lov na plavu ribu noću, uz uvjet da ribari ne napuštaju lađe, a oni koji su mreže izvlačili s kopna morali su osigurati grupu vojnika koja je pazila da ne dolaze u dodir s partizanima. Međutim, vlasnik mreža morao je dati vojnicima određenu količinu ribe.¹⁴⁶

Veliki župan je zabrinut i zato što talijanske vojne vlasti strijeljaju stanovnike poluotoka bez prethodnog utvrđivanja činjenica. Zato veliki župan smatra potrebnim da nekog od pouzdanih suradnika uputi na Pelješac da “uhiti vezu s predstavnicima talijanske vojske koja tamo djeluje, da poduzme što je potrebno da se zapriječi uništenje imetka ljudima među kojima ima i sasvim nevinih.”¹⁴⁷ Navedeno je bilo potrebno učiniti jer Kotarska ispostava u Janjini nije djelovala i nije imala svog predstojnika.

Talijanska vojna postrojba iz Janjine opkolila je 11. ožujka 1943. selo Gornje Pijavičino i sukobila se s partizanima. U borbi je ranjen jedan talijanski vojnik, a partizan Mile Marinović je poginuo. Dovedi su mu majku da ga prepozna i potvrdi da je to on. Videći ga mrtvoga, glasno je plakala. Talijanski zapovjednik Rocchi ubio ju je hicem iz pištolja u glavu, stojeći iza nje.¹⁴⁸ Nakon navedenog

¹⁴⁴ Ispostava Kotarske oblasti Janjina Velikoj župi Dubrava 12.6.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20832, taj. br. 1553). Nakon naknadne intervencije velikog župana kod zapovjedništva 6. armijskog korpusa, zapovjednik Rocchi dozvolio je podjelu hrane svim selima, osim u tri u općini Janjna i u gotovo pola sela u općini Kuna. Dozvoljeno je bilo i nošenje hrane u polja, i to 200 g po osobi.

¹⁴⁵ Ispostava Kotarske oblasti Janjina Velikoj župi Dubrava 25.4.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20618, taj. br. 1222).

¹⁴⁶ Ispostava Kotarske oblasti Janjina Velikoj župi Dubrava 2.6.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20765, taj. br. 1448).

¹⁴⁷ Velika župa Dubrava Ministarstvu unutrašnjih poslova 14.3.1943 (fond VŽD, kut. 15, inv. br. 20308, taj. br. 758).

¹⁴⁸ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 22.3.1943 (fond VŽD, kut. 16, inv. br. 20385, taj. br. 864).

uhićeni su i odvedeni u Janjinu Niko Kalafatović, glavar sela, Antun Bibica, Baldo Lučić, Stjepan Rusković, Niko Digović, Vicko Gašparević i Ivan Brainović.¹⁴⁹ Nakon navedenih uhićenja i egzekucija, partizani su 20. ožujka 1943. oteli učitelja Modesta Germeka iz Potomja i Niku Medaka iz Kune, smatrajući ih talijanskim špijunima koji su talijanskoj komandi dojavljivali partizanske položaje. Nasuprot tome, Talijani vrše drugi zločin 21. ožujka. Rano ujutro njihove postrojbe opkolile su Potomje i sedmorici vlasnika vinograda posjekli svakome po 300 čokota zato što su surađivali s partizanima.¹⁵⁰ Slijedila je talijanska kaznena ekspedicija na Pelješcu s ciljem “čišćenja” Pelješca od partizana. Na području Dingača ubili su Stipu Mošuna iz sela Potomje. Ubijen je jer se nije javio na popis stanovnika koji su provele talijanske vojne vlasti. Stipe Mošun bježao je pred talijanskim vojnicima i u bijegu nije stao na zapovijed, pa je pogođen hicem i ubijen.¹⁵¹ U talijanskoj vojnoj ekspediciji u proljeće 1943. sudjelovali su i njihovi borbeni avioni koji su nadlijetali i bombardirali pelješka sela.

Partizani su 19. travnja 1943. lišili slobode trgovca Tomu Jerića (76) iz Trpnja, jer su sumnjali da je talijanski špijun. U noći između 25-26. travnja 1943. u Trpnju su se na zidovima kuća pojavili natpisi “Živio 1. maj, dan borbe i rada”, “Živio boljševizam”, “Živio Staljin”, “Smrt špijunima” i “Smrt fašizmu”.¹⁵² Navedeno pokazuje da su partizani nastavljali sa svojim aktivnostima. Iako nisu izvršili oružani napad, parole usred općinskog mjesta bile su za talijansku vojnu komandu dobar izgovor da nastavi represalije nad stanovništvom Pelješca. Trebalo je samo čekati početak njihove odmazde.

U Kuni su Talijani krajem travnja 1943. strijeljali Franu Poković ud. Petra zbog njezine suradnje s partizanima, koje je štitila i skrivala da ih talijanski vojnici i oružnici ne uhite.¹⁵³ Kad su se talijanske vojne vlasti uvjerile da su

¹⁴⁹ Oružničko krilno zapovjedništvo Velikoj župi Dubrava 5.4.1943 (fond VŽD, kut. 16, inv. br. 20479, taj. br. 1009).

¹⁵⁰ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 29.3.1943 (fond VŽD, kut. 16, inv. br. 20410, taj. br. 921).

¹⁵¹ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 24.3.1943 (fond VŽD, kut. 16, inv. br. 20428, taj. br. 939). Talijani su Stipi Mošunu razbili i barku, jer su sumnjali da su se partizani s Korčule njome prebacivali na Pelješac.

¹⁵² Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 3.5.1943 (fond VŽD, inv. br. 20624, taj. br. 1228). Talijanske vojne vlasti trebale su 29. srpnja strijeljati pet talaca zbog otmice Tome Jerića. Veliki župan intervenira kod zapovjednika 6. armijskog korpusa da se navedeno ne provede zbog zastare više od tri mjeseca, ali intervencija nije uspjela. Vidi: Velika župa Dubrava zapovjedniku 6. armijskog korpusa 28.7.1943 (fond VŽD, kut. 19, inv. br. 21128, taj. br. 1967).

¹⁵³ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 28.4.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20613, taj. br. 1211).

partizani ubili učitelja Modesta Germeka, proveli su odmazdu na još nekoliko peljeških talaca. Strijeljali su 6. svibnja 1943. Katu Šestanović, 10. svibnja Mariju Bilušić, majku dvojice partizana, 18. svibnja Mariju Vitković iz Potomja, majku trojice partizana, te Sofiju Dužević iz Orebića i Frana Nodila iz Blata na otoku Korčuli, s mjestom stanovanja u Putnikovićima. Slijedila su strijeljanja u Orebiću, naočigled stanovnika, 22. svibnja 1943. Talijani su strijeljali skojevce Mata Jerkova i Balda Krunajevića. Uhićeni su u podrumu jedne kuće u Orebiću. Pozvani da polože oružje, pružili su otpor. S njima je bila Jena Krunajević, koju nisu strijeljali nego uhitili i uputili u zatvor.¹⁵⁴

Posljedica talijanskih represalija nad pelješkim stanovništvom utjecala je na partizansko rukovodstvo na Pelješcu da za izvjesno vrijeme obustavi sve svoje oružane aktivnosti. Postojala je bojazan da talijanska vojska potpuno ne uništi pelješka sela. Partizansko rukovodstvo, po mišljenju Sibe Kvesića, ovim činom htjelo je dokazati da će talijanska vojna komanda, bez obzira što partizani ne poduzimaju oružane akcije, i dalje primjenjivati teror protiv Pelješčana. U navedenom je problem što je postojeća vlast zahtijevala da partizani Pelješca ne samo odustanu od dalje oružane borbe, već da se odreknu oružja, odnosno da se predaju, a to je u ondašnjoj konstelaciji bilo neostvarljivo. Zato nije bila realna procjena očekivati prestanak terora. Treba reći i da se partizani sa svojom snagom nisu ozbiljnije mogli suprotstaviti protivniku, pa su mogli zaključiti da oružane i ostale akcije treba primijeniti u povoljnije vrijeme.

Iz dokumenata pohranjenih u fondu Velike župe Dubrava uočava se da u svibnju 1943. dolazi do osipanja broja partizana na Pelješcu. Uzrok tome je napuštanje partizanskih redova od strane pojedinih dotadašnjih boraca. Prvi partizan koji se predao hrvatskim vlastima je Ante Luto, sin Jure iz Janjine. Predao se 29. siječnja 1943. Nakon predaje pušteni su na slobodu otac Jure, žena Tera i sin Jure koji su bili u zatvoru kao taoci.¹⁵⁵ Međutim, među prvima koji je partizane napustio u svibnju 1943, kada počinje masovnija predaja partizana, bio je Antun Santica iz Potomja, koji je pristupio partizanima u studenom 1942. Predao se Oružničkoj postaji Trpanj 5. svibnja 1943. Prilikom predaje izjavio je da je partizanima prišao dobrovoljno, jer su mu talijanske vlasti zapalile kuću u selu Potomju, a on je onda iz straha pobjegao partizanima.

¹⁵⁴ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 28.5.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20730, taj. br. 1397).

¹⁵⁵ Kotarska oblast Dubrovnik Župskoj redarstvenoj oblasti Dubrovnik 18.6.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20932, taj. br. 1608).

Nakon predaje, upućen je u Mostar domobranskom popudbenom zapovjedništvu, koje je zapovjedništvu 6. oružničke pukovnije podnijelo iskaz s izvješćem.¹⁵⁶

Nakon Antuna Santice partizanske redove napustili su i Baldo Vuško pok. Nikole i Kristo Surjan, oba iz sela Pijavičino, općina Kuna. Vuško se partizanima priključio u prosincu 1942. Prema izjavi, krio se u šumi zbog straha od talijanskog uhićenja. Poslije odlaska zapaljena mu je kuća i sve što je u njoj bilo. Vratio se jer smatra da nikakav zločin nije počinio. Dok se krio, spavao je u poljskoj kućici, a preko dana obrađivao polje. Međutim, kaže da “nije imao povjerenja u hrvatsku vlast, iako je on ispravan Hrvat.”¹⁵⁷ Kristo Surjan dao je identičnu izjavu kao i Vuško, tvrdeći da je stalno bio s njim. Uz navedene Vuška i Surjana, 19. svibnja hrvatskim vlastima prijavili su se Ana Šegović, žena Nikole, i Milan Šegović Nikolin, koji su odbjegli iz svoje kuće 16. studenog 1942. iz straha od talijanskog uhićenja. I oni su se krili pred Talijanima u poljima, a s partizanima nisu imali nikakve veze.¹⁵⁸ Osim navedenih, oružničkim postajama na Pelješcu krajem svibnja 1943. prijavili su se Mladen Šegović Nikolin, Stjepo Benić pok. Stjepana, Tere Benić rođ. Soko, Branko Rusković pok. Iva, Živan Mratović Antin, Ratko Vodopić Balda i Veljko Ferlan Dinka.¹⁵⁹

Iz izvješća Kotarske oblasti Dubrovnik Velikoj župi Dubrava u svibnju 1943, osim navedenih osoba talijanskim vlastima predali su se Sabić Antun i supruga Tereza, te sinovi Bogdan, Antun i kćerka Nives, te Tere Franković, Ivan Lupis

¹⁵⁶ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 20.5.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20762, taj. br. 1443). U izvješću između ostalog stoji sljedeće: “Pobunjenici su vršili zlodjela iz pomenu-te postrojbe ubijanjem istaknutih Hrvata, pljačkanjem i ucjenjivanjem mirnog pučanstva, vršenjem terora i komunističke promičbe, pilenjem b.b. stupova, vršenjem napada na razdjele rizničkih straža i razoružavanjem istih u Crkvicama na području ove postaje, a zatim u Trsteniku, Žuljani, području postaje Janjina. U Podobučju i Orebiću postaje Orebić, napad na ovu postaju, zarobljenje talijanskih vojnika i ubijanje istih, napad na talijansku postrojbu i ubijanje 4 talijanska vojnika, jednog našeg oružnika, ranjena tri domobrana, odnošenje poštanskih pošiljaka i poštanskih ureda u Kuni i u selu Potomju.”

¹⁵⁷ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 26.5.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20734, taj. br. 1401). Uhićeni Vuško je izjavio da se predao nakon što je pročitao oglas da se može predati hrvatskim vlastima, a ne Talijanima, uz garanciju da će mu život biti zaštićen, a nije ni pripadao “odmetničkoj postrojbi koja je operirala po Pelješcu čiji je vođa bio Ivan Mordin, postolar iz Janjine, a niti je sudjelovao s partizanskom grupom već se krio iz straha da ga ne uhvate talijanski vojnici, inače se nikada s partizanima nije slagao. Oružje nije posjedovao, partizani ga nisu zvali. Znao samo da ima na Pelješcu oko 40 partizana.”

¹⁵⁸ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 26.5.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20734, taj. br. 1401).

¹⁵⁹ Ispostava kotarske oblasti Janjina Velikoj župi Dubrava 26.6.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20759, taj. br. 1439).

Mata, Frana Lupis rođena Slabić, žena Ivana, Frana Lupis, rođena Pamić, žena Mata. Početkom lipnja 1943. talijanskim vlastima prijavili su se Ante Orhanović Baldov, Roko Radović pok. Josipa i Zvonimir Poljanić Tutić.¹⁶⁰

Prema tome, do lipnja 1943. partizanske redove napustilo je 26 ljudi. Koliko je od navedenih zaista bilo boraca, teško je utvrditi, pogotovo što među povratnicima ima i starijih žena, a, prema izjavama, neki nisu ni bili u sastavu Pelješke partizanske čete, već su se krili po poljima. Da li su im izjave trebale poslužiti kao olakotna okolnost ili ne, dokumenti ne omogućuju utvrđivanje istine. Međutim, možda to i nije bitno; bitno je da su talijanski zločini potresli partizanske redove, što je utjecalo na njihovo osipanje i borbenu spremnost. Ako je istinita tvrdnja Sibe Kvesića da je krajem lipnja 1943. Pelješka partizanska četa narasla dolaskom novih dobrovoljaca na 40 boraca, onda je opisano napuštanje partizanskih redova ipak uvelike utjecalo na partizansku organizaciju i njezinu borbenu spremnost, budući da se u dokumentima prije tog osipanja ističe da Pelješka partizanska četa ima i do 150 boraca.¹⁶¹ Sve brojke koje jedna i druga strana navode o broju vojnika nisu pouzdane, redovito su se uveličavale. Predaje su se nastavile i dalje. Među posljednjima, do 25. srpnja predali su se talijanskoj vojnoj komandi na Pelješcu Petar Stipčević, Ante Stipčević, Ante Tavra i Gajo Rafaneli. Talijanske vojne vlasti predale su ih oružnicima u Trsteniku. Svi koji su se predali poslani su nadležnim hrvatskim vojnim vlastima u Mostaru.¹⁶²

Po svemu sudeći, na temelju izjava onih koji su partizane napustili, odbjegli u šume nisu bili ideološki jedinstveni. Moglo bi ih se podijeliti na komuniste, koji su zbog ideoloških razloga odbjegli i postali partizani, i na one koji su odbjegli i pristupili Pelješkoj partizanskoj četi nakon talijanske kaznene ekspedicije 1942, ali nisu postali partizani zbog ideoloških razloga. Treća skupina su oni koji su odbjegli zbog straha od uhićenja, krijući se oko svojih kuća. Komunisti su, dakako,

¹⁶⁰ Kotarska oblast Dubrovnik Župskoj redarstvenoj oblasti Dubrovnik 18.6.1943 (fond VŽD, inv. br. 20923, taj. br. 1608). Sibe Kvesić navodi da su u proljeće “zbog talijanske represije, petorica napustili partizanske redove 1943,” bez navođenja njihovih imena (S. Kvesić, *Dalmacija u Narodno-oslobodilačkoj borbi*: 656). U korištenim dokumentima iz tog vremena o tome nema podataka.

¹⁶¹ S. Kvesić, *Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi*: 658. U istoj knjizi Kvesić navodi i dokument da je Pelješka partizanska četa krajem 1942. imala oko 500 boraca, što je ipak malo previše.

¹⁶² Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 25.7.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 21122, taj. br. 1959). Prema naredbi poglavnika A. Pavelića velikim županima, s onima koji napuštaju partizanske redove trebalo je “lijepo i dobro postupati. Svakom je povratniku trebalo izdati potvrdu da se na poziv Poglavnika vratio.” Svaki je trebao biti vraćen kući, a onima koji se nisu mogli vratiti trebalo je osigurati prehranu i stan i ostaviti ih na slobodi dok se ne stvore uvjeti njihova povratka kući. Iz dokumenata nije vidljivo da li se tako postupalo s odbjeglama s Pelješca.

bili udarna snaga Pelješke partizanske čete, njezin komandni kadar i najistaknutiji borci. Oni koji su im se pridružili nisu imali borbenog morala kao komunisti, u odlukama su bili labaviji i komunistima nepouzdaniji. Treća je skupina, po svojoj prilici, bila neboraćka i partizanima praktički nije pripadala. Sve će se to bitno promijeniti kad se, nakon operacije *Schwarz*, razbijene grupe partizana budu povlačile preko istočne Hercegovine prema moru i kad jedan njihov dio dođe do Pelješca i uključi se u Pelješku partizansku četvu.

U lipnju 1943. Talijani nastavljaju s uhićenjima i strijeljanjima po Pelješcu. Dana 15. lipnja 1943. uhitili su Antu Dragojevića, rodom iz Vele Luke, a nastanjena u Orebiću. Dragojević je uhićen u Vignju. Čamcem od pleha prebacivao se na Korčulu i navodno švercao. Iz zatvora je pobjegao, došao kući, uzeo ženu i dijete i otišao u nepoznato. Talijani su spalili kuću u kojoj je stanovao, ali kuća nije bila njegovo vlasništvo već ju je unajmio za stanovanje.¹⁶³ Istog dana Talijani su u Vignju pretresali stan Anice Kezić, oduzevši joj razne predmete u vrijednosti od 10.800 kuna.¹⁶⁴ Katu Radović iz Kune talijanski vojnici ubili su 25. lipnja 1943. jer se nalazila pored posječene žice. Ministarstvo unutrašnjih poslova traži od velikog župana da se utvrdi kad je žica s telefonskih stupova odsječena, a kad je Kata Radović ubijena.¹⁶⁵ Oružnička postaja Trpanj javlja nadležnima da su talijanske vojne vlasti u Trpnju uhitile Niku Orhanovića Nikova i Maru Orhanović, ženu Stijepa, a koji se već dugo “nalaze u odmetništvu.”¹⁶⁶ U isto vrijeme uhićena je i Kata Prlenda, žena Petra. Sve troje živjelo je u Oskorušnom. Talijanske vojne vlasti uhitile su 3. lipnja u selu Pijavičino i Niku Kalafatovića, pričuvnog domobrana, i uputili ga u Mostar. Uhićen je zato jer se nalazio u talijanskom vojnom zatvoru u Janjini od veljače do svibnja kao talac, a pušten je jer je izjavio da će ići dobrovoljno u domobrane.¹⁶⁷

U lipnju 1943. ne miruju ni partizani. Oni su iz sela Kune 9. lipnja nasilno odveli domobrana Miljenka Antunovića koji je bio na dopustu. U lipnju je bilo

¹⁶³ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 23.6.1943 (fond *VŽD*, kut. 18, inv. br. 20014, taj. br. 1686).

¹⁶⁴ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 22.6.1943 (fond *VŽD*, kut. 18, inv. br. 20862, taj. br. 1600).

¹⁶⁵ Velika župa Dubrava Ministarstvu unutrašnjih poslova 25.6.1943 (fond *VŽD*, kut. 18, inv. br. 20932, taj. br. 1711).

¹⁶⁶ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 10.6.1943 (fond *VŽD*, kut. 17, inv. br. 20819, taj. br. 1529). Iz obitelji Orhanović u Pelješkoj partizanskoj četvi nalazio se Antun Orhanović, Nikov brat. Prilikom uhićenja talijanski vojnici su obitelji Orhanović zaplijenili šest ovaca i dvije koze.

¹⁶⁷ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 10.6.1943 (fond *VŽD*, kut. 17, inv. br. 20821, taj. br. 1531).

i oružanih sukoba. Skupina rizničke straže sukobila se s partizanima 10. lipnja 1943. kod Pijavičina i Potomja, na mjestu Subrijan. Na strani partizana nalazila su se braća Ante i Tomislav Andričević iz Potomja. Istoga dana uhićen je Ante Andričević sa ženom.¹⁶⁸ Skupina partizana Pelješke partizanske čete kretala se iz Žuljane prema selu Pijavičino. Napala ih je talijanska patrola. U borbi su teže ranjena dva partizana, a dva su uhićena: Ivo Marelić, sin Joze i Luce iz Iža, i Klemen Grgašević, sin Petra i Marije iz Makarske.¹⁶⁹

Pelješčani, bogati kvalitetnim vinom (posebno crnim) imali su pune bačve od berbe iz 1942, koje se moglo bez poteškoća prodati. Talijanska vojska je kupovala vino. Međutim, nisu pristajali na tržišnu cijenu. Kad seljaci nisu htjeli prodati, oni su odlučili vino rekvirirati i platiti ga po mnogo nižoj cijeni. Vinu je cijena sredinom 1943. stalno rasla.¹⁷⁰ U drugoj polovici lipnja 1943. nešto se poboljšalo stanje s prehranom, žetva je bila blizu, a pšenica je dobro rodila, ali urod ipak nije mogao zadovoljiti potrebe Pelješčana. Na poboljšanje prehrane utjecala je i već spomenuta odluka talijanske vojne vlasti o ukidanju ranije donesene rigorozne mjere o zabrani podjele hrane iz aprovizacije. Ukidanjem odluke o zabrani uvoza hrane izvan Pelješca seljaci su mogli kupovati hranu u Metkoviću i Dubrovniku u slobodnoj trgovini (švercu). Kupovali su pšenicu, kukuruz i ostale proizvode, jer su imali novaca od prodanog vina.¹⁷¹

Nestašica hrane pogađala je i partizane. Hranu su tražili od stanovništva. Neke su im obitelji davale dobrovoljno i s njima djelile ono malo što su imale. Silom su oduzimali onima koji nisu htjeli dobrovoljno dati, uglavnom bolje stojećim obiteljima. U Visočanima kraj Stona opljačkali su kuću Pera Ljubišića, glavara sela, nanijevši mu štetu od 200.000 kuna.¹⁷² Kotarski predstojnik Novak izvješćuje župana da je 25 naoružanih partizana u civilnim odijelima pljačkalo stanovnike Ponikava.¹⁷³ U mjestu Oskorušno, pod vodstvom Ivana Mordina,

¹⁶⁸ Oružničko krilno zповјedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 17.6.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 20841, taj. br. 1565).

¹⁶⁹ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 31.7.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 21066, taj. br. 1891).

¹⁷⁰ Ispostava kotarske oblasti Janjina Velikoj župi Dubrava 27.4.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20617, taj. br. 1220).

¹⁷¹ Ispostava kotarske oblasti Janjina Velikoj župi Dubrava 22.6.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 20925, taj. br. 1692).

¹⁷² Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 22.1.1943 (fond VŽD, kut. 14, inv. br. 20050, taj. br. 368).

¹⁷³ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 8.7.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 20994, taj. br. 1741).

partizani su u stanu oružnika Mejića njegovoj ženi oduzeli izvjesnu količinu prehrambenih proizvoda i prisilili glavara sela Miha Majčicu da im osigura konje za prijenos tereta do sela Pijavičino.¹⁷⁴ Skupina partizana koja je djelovala na području Stona prisilila je bogatije seljake da im svaki dade po 30 kg žita. Dobivši navedeno, otišli su u pravcu Janjine.¹⁷⁵ Došavši u selo Zakamenje, pošli su do seljaka Gašpara Harlovića i oduzeli mu hrane u vrijednosti od 113.000 kuna. U selu Podobuće 14. kolovoza 50 partizana je od seljaka oduzimalo hranu, a istog dana u Kuni “pekli ovne, pili vino i pjevali partizanske pjesme.”¹⁷⁶

U srpnju 1943. prestaje postojanje kakvog takvog mirnog stanja. Ono se pogoršava. Partizani poduzimaju ozbiljnije napade na oružnike i domobrane. Prevladavši krizu u razdoblju najokrutnijeg talijanskog terora u travnju, svibnju i lipnju 1943, partizani su osnažili dolaskom većeg broja boraca iz okolnih predjela (Korčule, Hvara, Makarske, Neretve). Izvjestitelj s Pelješca navodi da se na Pelješac s Makarskog primorja prebacilo 100 do 200 partizana. Od ranijih 70 partizana s Pelješca, izvjestitelj ocjenjuje da ih na Pelješcu sada može biti 170 do 300. Zapovjednik (komandant) im je i dalje Ivo Mordin Crni, postolar, a politički komesar je pekar iz Dubrovnika Atif Čampara, rodom iz Gackog.¹⁷⁷

Krajem srpnja 1943. Pelješka partizanska četa poduzela je dva smiona borbena zadatka. Uvod u borbe krajem srpnja bio je sukob partizana s oružnicima oko mjesta Ponikve 12. srpnja. Dvije grupe partizana krenule su u sela u potragu za hranom, koju su od seljaka i dobili. Dobivši vijest o tome, skupina oružnika krenula je za njima i pronašla ih u predjelu Crna Gora nedaleko Janjine. Oružnici su obavijestili talijansku komandu u Janjini, koja je odmah uputila vojsku na područje Crne Gore. U borbi do koje je došlo poginula su dva partizana, jedan

¹⁷⁴ Župska redarstvena oblast Dubrovnik Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost Zagreb 1.5.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20649, taj. br. 1264). Izvjestitelj navodi da je navedena skupina partizana iz Pijavičina došla u Kunu i uhitila Katu Marinović, ženu Stjepana, i ošišala joj kosu, “radi toga što se viđala u društvu talijanskih vojnika.”

¹⁷⁵ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 18.8.1943 (fond VŽD, kut. 19, inv. br. 21176, taj. br. 2027). Partizani su hranu dobili u selima Sparagovići, Boljenovići, Gornjem Selu, i Metohiji - zapadno od Stona u sektoru Ponikve.

¹⁷⁶ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 20.8.1943 (fond VŽD, inv. br. 21183, taj. br. 2036).

¹⁷⁷ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 17.7.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 20932, taj. br. 1672). Izvjestitelj se tuži da ovaj prostor nije dobro branjen, da se partizani prebacuju i bez pušaka, a da je područje Kune, Janjine i Orebića i dio općine Trpanj postalo poprište i gnijezdo partizana, jer je gotovo čitavo stanovništvo naklonjeno komunizmu, traži se dolazak “naše legije pa da ona preuzme akciju čišćenja.” Vidi i izvještaj Budimira Mulana Kotarskoj oblasti Dubrovnik 31.7.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 21105, taj. br. 1940).

teško ranjen, a četiri su zarobljena.¹⁷⁸ Istoga dana, 12. srpnja, partizani su viđeni u selu Boljenovići (područje Ston).¹⁷⁹

Prva veća partizanska akcija u srpnju 1943. poduzeta je u mjestu Kuna. Pripadnici Pelješke partizanske čete napali su 28. srpnja oružničku postaju u Kuni, razoružali šest oružnika i 15 domobrana (2. satnija 14. pješadijske pukovnije). Oduzeli su im oružje koje se nalazilo u postaji i pustili ih na slobodu.¹⁸⁰ Nakon ovog događaja intervenirala je talijanska vojska, i to u Janjini. Domobrane i oružnike su razoružali, izveli ih pred vojarnu i postrojili, držeći ih u takvom stanju dva sata. Nakon toga su ih pritvorili i navečer pustili na slobodu i dali im oružje.¹⁸¹ Dva dana nakon napada u Kuni, partizani su napali iz zasjede talijansku kolonu od 120 vojnika kod Županje Sela. U borbi je više talijanskih vojnika ranjeno, a poginuo je i jedan talijanski časnik. Nakon te borbe talijanski avioni bombardirali su sela Oskorušno, Zagrudu, Pijavičino, Kunu i Potomje i strijeljali šest građana.¹⁸² Bombardiranjem u Kuni srušeno je 7 kuća, Županjem Selu 17 (ostala je samo jedna neoštećena), Potomju 8. Izvjestitelj za Oskorušno nije naveo broj porušenih kuća, navodeći da su ta područja pod kontrolom partizana. Međutim, to nije bilo sve, 31. srpnja došla je talijanska vojska u Kunu i spalila 11 kuća, pa je tako u Kuni porušeno 18 kuća. Uz navedeno, Talijani su u Kuni ubili Lovra Medovića i Katicu Bobanović. Oni su se nalazili pred kućama kad su talijanski vojnici došli u Kunu. U Trpnju su Talijani 31. srpnja strijeljali četiri taoca: Peru Mastilicu, Antu Lukovića, Milat Niku i jednu nepoznatu osobu. Navedeni zločin, prema izvjestitelju, odmazda je za ubojstvo talijanskog časnika 30. srpnja 1943.¹⁸³ Posljedice partizansko-talijanskog sukoba kod Kune i Županje Sela za oba mjesta bile su katastrofalne.

¹⁷⁸ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 16.6.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 20981, taj. br. 1850).

¹⁷⁹ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 17.7.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 2069, taj. br. 1804).

¹⁸⁰ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 28.7.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 21054, taj. br. 1877). U toj akciji partizani su oružnicima i domobranima oduzeli dvije strojne puške, jedan pištolj, 20 pušaka, 23 bombe, 3.500 naboja, pričuvnu hranu i osobnu opremu.

¹⁸¹ Oružnička postaja Janjina Velikoj župi Dubrava 30.7.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 21074, taj. br. 1901). Zapovjednik domobrana Juraj Sorić javio je da su talijanski vojnici razbili osobne sanduke domobrana i iz njih odnijeli razne stvari, razbili vrata pisarne, razlupali ormar, pobacali uredske dokumente. Opljačkali su i sanduke onih koji su bili na dopustu.

¹⁸² Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 4.8.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 21073, taj. br. 1909).

¹⁸³ Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 4.8.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 21073, taj. br. 1909).

U vezi s talijanskim terorom na Pelješcu indikativno je izvješće velikog župana Buća Ministarstvu unutrašnjih poslova, u kojemu stoji da Talijani po Pelješcu ubijaju ljude, da činovnici izjavljuju da će napustiti službe zbog nesigurnosti i mogućeg stradanja, te da talijanski časnici otvoreno govore da će zapaliti Janjinu “jer su našli dva komunistička letka, prijeteci da će potpuno uništiti Pelješac sve radi 200-250 partizana koji pljačkaju nezaštićen narod. Imam dojam da se to uobće ne bi događalo kad partizani ne bi dirali talijansku vojsku. Kad pogine koji talijanski vojnik ili časnik onda se sve zaspae na nezaštićeni narod. Talijanima sam predočio da da oni svojim metodama tjeraju na mlin partizana.”¹⁸⁴

Nakon događaja u Kuni i Županjem Selu, upravitelj Ispostave kotarske oblasti u Janjini dr. Bubić otputovao je 6. kolovoza u Metković kod zapovjednika divizije *Messina*, generala Spiraccia, koji ga nije primio već ga je primio zapovjednik glavnog stana divizije, *tenente colonello* De Martino. Bubić mu je izložio stradanja naroda na Pelješcu zbog talijanskog bombardiranja i paljenja sela, kao i strijeljanja stanovnika, zatraživši da se takvi postupci prekinu i ne ponove. De Martino mu je odgovorio: “Vi ste došli ovdje da kritizirate naš postupak i naš sistem.”¹⁸⁵

Stanje uprave na Pelješcu nije zadovoljavalo, nedostajalo je činovničkog upravnog kadra, pojedine osobe nisu se htjele prihvatiti odgovornih lokalnih upravnih funkcija. Jedini službenik općine Janjina je načelnik, drugih službenika nema. Bolje stanje nije ni u općini Kuna. Tamo nema osobe koja bi se primila načelništva. Imenovani načelnik općine Kuna od Kotarske oblasti Dubrovnik, kao i članovi općinskog odbora, nisu htjeli primiti odluke o imenovanju. Ni u općini Trpanj stanje nije bolje. U toj je općini načelnik otputovao u Zagreb ne predavši općinu zamjeniku Jurici Melku, koji nije mogao preuzeti dužnost u potpunosti jer ne postoje knjige blagajne, a ključevi blagajne nalaze se kod načelnika u Zagrebu.

¹⁸⁴ Velika župa Dubrava Ministarstvu unutrašnjih poslova 7.8.1943 (fond *VŽD*, kut. 19, inv. br. 21073, taj. br. 1914). Veliki župan predlaže da Nezavisna Država Hrvatska poduzme sve mjere da se Talijani odstrane s poluotoka Pelješca. Ujedno navodi da nikako nije uputno Talijanima kazati gdje su partizani, jer je “kudikamo veća šteta ono što oni naprave u tobožnjom čišćenju, nego li od onog što naprave partizani.”

¹⁸⁵ Ispostava kotarske oblasti Janjina Velikoj župi Dubrava 12.8.1943 (fond *VŽD*, kut. 19, inv. br. 21152, taj. br. 1996). Na odgovor De Martina, dr. Bubić je primijetio kako smatra da ni on ne može odobriti ubijanje razoružanih nevinih ljudi i uništavanje imovine onih koji “nemaju veze s partizanima”. Na Bubićevu primjedbu De Martino je rekao: “Talijanska kultura svakome je dobro poznata. Nama je i samima vrlo žao da u akcijama protiv partizana strada civilno pučanstvo. Ali, tome je pučanstvo samo krivo, jer neće s nama da surađuje u borbi s partizanima i da nam dostavljaju obavještenja o njihovom kretanju. Isto tako s nama izbjegavaju surađivati i hrvatske vlasti, što se najbolje vidjelo u Kuni gdje su se domobrani i oružnici pustili razoružati bez ikakvog otpora.”

Ispostava kotarske oblasti u Janjini također je oskudijevala u činovničkom kadru. Oni koji su u Ispostavi bili zaposleni (samo četiri osobe) izdavali su propusnice, obavljali najnužnije izvode i intervencije kod talijanskih vojnih vlasti. Političko opredjeljenje pučanstva u izvještajima se ocjenjivalo različito. Pučanstvo općine Janjina, prema ocjenama izvjestitelja, sklono je ustaškom pokretu, komunista i anglofila je malo. “Sada se svi iz bojazni od partizana drže veoma rezervirano i to iz razloga što pučanstvo čitavog poluotoka je veoma plašljive naravi, a pogotovo poslije pretrpjelog straha uslied događaja, koji su se desili na samom poluotoku tako da u slučaju kakve opasnosti ne bi se moglo u iste pouzdati.”¹⁸⁶ Opredjeljenje stanovništva Kune drugačije se ocjenjuje: “o njima se ne može ništa pouzdano rieti jer se u istoj nalaze grupisani svi partizani s poluotoka, a vojnih posada nema, osim 15 ljudi što domobrana što oružnika koji su stacionirani u selu Kuna, što nikako nije dovoljno jer se tamo nalazi oko 70 naoružanih partizana.”¹⁸⁷ Ustaški stožer Dubrava o stanovništvu je imao drugačije mišljenje, utvrdivši da na Pelješcu treba uvesti jaču stegu kako bi se spriječila suradnja stanovnika s partizanima. U vrijeme kad su ustaše imale vlast nije bilo ovakvo stanje. Traže da se ustaše uključe u aktivnosti protiv partizana, što im se zasad onemogućava. U dopisu Velikoj župi Dubrava stožer navodi: “Ništa nije čudo što je narod takav, jer su same naše vlasti kao i naši prijatelji saveznici doveli da bude takav.”¹⁸⁸

Zloglasni Armando Rocchi, fašist koji je na Pelješcu uveo strahovladu, premješten je s mjesta vojnog zapovjednika na Pelješcu. Umjesto njega, postavljen je u Janjini *tenente* Faraone, s pet časnika i 25 vojnika. Dotadašnji zapovjednik mjesta Armando Rocchi, zapovjednik 102. bojne “crnih košulja”, preselio je bojnu u Trpanj i razmjestio dijelove u Orebić, Lovište i Trpanj. Očekivalo se da će novi zapovjednik ublažiti teror nad stanovništvom, što se i ostvarilo. Postupno je puštao na slobodu zatvorene taoce i uspostavio prisniju suradnju s mjesnim vlastima.¹⁸⁹

Promjene su nastale i na funkciji upravitelja Ispostave kotarske oblasti u Janjini. Upravitelj Ispostave dr. Bubić u lipnju i srpnju 1943. ne potpisuje izvještaje, nije se nalazio u Janjini. Budimir Mulan ga zamjenjuje na mjestu upravitelja od početka

¹⁸⁶ Izvješće Budimira Mulana o stanju u Ispostavi kotarske oblasti Janjina Kotarskoj oblasti Dubrovnik 31.7.1943 (fond VŽD, kut. 18, inv. br. 21105, taj. br. 1940).

¹⁸⁷ Izvještaj Budimira Mulana o stanju u Ispostavi kotarske oblasti Janjina Kotarskoj oblasti Dubrovnik 31.7.1943 (fond VŽD, kut. 19, inv. br. 21105, taj. br. 1940).

¹⁸⁸ Ustaša - Hrvatski oslobodilački pokret, Stožer Dubrava Velikoj župi Dubrava 5.9.1943 (fond VŽD, inv. br. 20784, taj. br. 1478).

¹⁸⁹ Ispostava kotarske oblasti Janjina Velikoj župi Dubrava 6.6.1943 (fond VŽD, kut. 17, inv. br. 20831, taj. br. 1547).

lipnja do početka kolovoza, a nekoliko dana kolovoza zamjenjuje ga M. Latin. Na funkciji upravitelja Ispostave dr. Bubić se ponovno nalazi od 8. kolovoza 1943.

Nakon talijanskih zločina krajem srpnja i početkom kolovoza stanje se ne smiruje, talijanske vojne vlasti nastavljaju s uhićenjima. Partizani su 24. kolovoza prepilili 39 brzozajvnih stupova i potrgali brzozajvne žice. Talijanskom naredbom seljaci su morali postavljati prepiljene stupove pod uvjetom da će strijeljati taoce, ako ih ne postave. Grupa partizana je obustavila postavljanja stupova pod prijetnjom da će ih ubiti ako nastave postavljati. Međutim, talijanska vojna komanda odredila je stražu koja je nadzirala postavljanje stupova.¹⁹⁰ O daljim akcijama dokumenti šute. Talijanska sljedeća akcija je uhićenje skupine stanovnika Orebića i njihovo upućivanje u internaciju.¹⁹¹ U Kuni, prije regrutacije u domobranske jedinice 19. kolovoza, interveniraju pristaše partizana. Prijete da će ubiti svakog mladića koji pristupi mobilizaciji (na Pelješcu zvanom "stavnja").¹⁹²

Početkom kolovoza 1943, na zahtjev stanovnika Potomja, Pijavičina i Oskorušna, prema izjavi talijanskog vojnog zapovjednika u Janjini poduzete su akcije za formiranje odreda Hrvatske milicije koji bi branio sela od partizana. Talijanska vojna komanda formiranje tih odreda pokušavala je i ranije provesti, ali Pelješčani se nisu javljali jer su se navodno "bojali da će ih se uputiti u borbu izvan Pelješca." Predstojnik Ispostave Bubić tvrdi da bi Pelješčani primili oružje samo od vlasti NDH, a ne od Talijana.¹⁹³

Tera Tolić bila je partizanka na Biokovu, odakle je pobjegla na Pelješac. Bila je pod sumnjom zbog izdaje. Njezina sestra Marija također je bila partizanka na Biokovu. Marija je sa sestrom napustila Biokovo i stigla na Pelješac. Nakon strijeljanja sestre Tere, Marija je prerezala žile na ruci. Partizani su je odveli u svoju bitnicu na Pelješcu. Pored navedenog, partizani su namjeravali strijeljati skupinu Pelješčana.¹⁹⁴

¹⁹⁰ Ispostava kotarske oblasti Janjina Velikoj župi Dubrava 25.8.1943 (fond *VŽD*, kut. 19, inv. br. 21308, taj. br. 2176).

¹⁹¹ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 10.8.1943 (fond *VŽD*, inv. br. 21121, taj. br. 1958).

¹⁹² Ispostava kotarske oblasti u Janjini Velikoj župi Dubrava 17.8.1943 (fond *VŽD*, kut 18, inv. br. 21136, taj. br. 1977). Talijanske vojne vlasti na navedeno su odgovorile da one ne mogu "jamčiti sigurnost života mladića koji bi se nakon stavnje vraćali kućama." Zato Talijani predlažu da se nakon mobilizacije mladići odmah upute u vojsku.

¹⁹³ Ispostava kotarske oblasti u Janjini Velikoj župi Dubrava 8.8.1943 (fond *VŽD*, kut. 18, inv. br. 21153, taj. br. 1997). Upravitelj Ispostave dr. Bubić naglašava da za zaštitu pučanstva na Pelješac treba uputiti jake odrede domobrana i oružništva s nalogom da se odmah organizira i propisno naoruža milicija. Traže se dvije satnije (oko 200 domobrana). Umjesto tog broja, na Pelješcu je samo jedan vod domobrana, u Janjini.

¹⁹⁴ Ispostava kotarske oblasti u Janjini Velikoj župi Dubrava 9.8.1943 (fond *VŽD*, kut. 19, inv. br. 21155, taj. br. 1999).

U izvješću Oružničke postaje Trpanj stoji da su partizani 16. kolovoza 1943. iz sela Kune odveli Jozu Lovrinovića i Stipu Totića. Istoga dana druga skupina partizana na čelu s Ivom Mordinom uhitila je u Oskorušnom Niku Majčicu, Miha Šundricu, Stjepana Orhanovića, Nika Cibilića, Nedjeljka Saletića i Miloša Orhanovića. Vodili su ih na groblje na strijeljanje. Optuženi su da su molili talijanske vojne vlasti u Janjini da im ne pale kuće “zbog zlodjela partizana kao i zato što su molili zapovjednika domobrana u Janjini da se formira satnija milicije koja bi spriječila pljačke sela po partizanima i očistila zemljište od partizana.”¹⁹⁵ Na intervenciju seljaka iz Kune i Oskorušnog, zapovjednik Ivan Mordin Crni odustao je od strijeljanja. Svi koji su bili na stratištu pušteni su kućama. Pred kapitulaciju Italije 20. kolovoza u selu Vignju partizani su ubili Albina Pretnera, radiotelegrafista. Zbog njegove otmice talijanska vojna vlast na Pelješcu zaprijetila je, ako se Pretner ne nađe, da će strijeljati 5 talaca. Nije poznato da li su to učinili, jer u fondu Velike župe Dubrava o tome nikakvog podatka.¹⁹⁶

Nakon talijanske ekspedicije koja je popalila sela Kunu, Županje Selo i Oskorušno, nova ekspedicija stiže 9. kolovoza. Toga dana 1.000 talijanskih vojnika iskrcalo se u uvali Crkvice, odakle je planiran napad na Kunu, Pijavičino, Potomje, Oskorušno, Trstenik i Orebić. Do sukoba s partizanima nije došlo, a držanje talijanskih vojnika prema stanovništvu bilo je korektno. Nedaleko Stona došlo je 30. kolovoza do kraćeg sukoba talijanske vojske s partizanima. Pred brojčano nadmoćnijom talijanskom vojskom partizani su napustili bojište bježeći u šumu. Međutim, u šumi su Talijani uhitili Antuna Franušića, Nikolu Franušića, Ivana Matkovića, Iva Meda, Pava Pavlovića, Miha Vulića, Maru Vulić, Jakicu Balović, Iva Balovića, Stipu Korača, Nika Bautovića i Boža Bautovića zbog sumnje da su bili u vezi s partizanima.¹⁹⁷ O njihovoj sudbini dokumenti šute. Nakon navedenih događaja ubrzo će uslijediti kapitulacija Italije.

Ovom radu nedostaje opis prilika na području prometa i prehrane stanovništva, opis problema izbjeglica i njihova povratka kućama, prikaz muslimanskih političkih aktivnosti i pokušaja nekih njihovih političkih lidera da se približe četnicima i zatraže promjenu svog statusa u NDH. Navedeno nije obrađeno, jer sve nije bilo moguće obuhvatiti jednim prilogom.

¹⁹⁵ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 21.8.1943 (fond VŽD, kut. 19, inv. br. 21198, taj. br. 2054). U skupini partizana koja ih je vodila na strijeljanje na groblje bili su Ivo Mordin, Niko Milat, Stipo Antičević, Ante Kukoč, Antun Jurović i Ivo Ostojić.

¹⁹⁶ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 1.9.1943 (fond VŽD, kut. 19, inv. br. 21246, taj. br. 2113).

¹⁹⁷ Kotarska oblast Dubrovnik Velikoj župi Dubrava 3. rujna 1943 (fond VŽD, kut. 19, inv. br. 21255, taj. br. 2123).

VELIKA ŽUPA DUBRAVA IN 1943 UNTIL THE CAPITULATION OF ITALY

FRANKO MIROŠEVIĆ

Summary

The struggle between the forces of the Axis and the partisans continued on the territory of *Velika župa Dubrava* in 1943, the former being extended to include Chetniks and their paramilitary organisation known as Voluntary Anti-Communist Militia under Italian command.

Dubrovnik was the administrative centre of *Velika župa Dubrava*, and as such headquartered the Italian military forces and represented their important strategic point. On the eve of Italy's capitulation, Dubrovnik witnessed an increasing Chetnik activity aided by the Italians, the aim of which was to secede Dubrovnik and southern Dalmatia from the Independent State of Croatia (NDH). Although administratively part of *Velika župa Dubrava*, Pelješac developed along its own path. Partisan movement organised on the peninsula put up a strong resistance to the Italian invader whose counteraction included ruthless retaliation, arrests, executions, bombardment and burning down of the Pelješac villages.

Judging by the circumstances, NDH exercised limited sovereignty in this administrative unit, real authority being in the hands of the Italian military command collaborated by the Chetniks. The first months of 1943 brought certain changes, as the partisan offensive regained the territory of *Velika župa Dubrava* in eastern Herzegovina from the Italians and the Chetniks. Italian capitulation in September 1943 had little impact on the overall situation in this area, since the Italian troops were soon replaced by those of their German allies.

